

Lourdes Moreno Bauzá

LA RELIGIÓ GREGA A L'ESTRET DE MESSINA: RHÉGION I ZANCLE

TREBALL DE FI DE MÀSTER

dirigit pel Dr. Jesús Carruesco

Màster en Arqueologia Clàssica

Treball de recerca fet amb el suport de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona

2016

Índex

Prefaci

1.Introducció

2.Rhéigion

2.1 Antecedents i àrea: presentació geogràfica

2.2 Problemàtica històrica

2.3 Mites de fundació

2.4 Divinitats

2.4.1 Apol·lo

2.4.2 Àrtemis

2.4.3 Posidó

2.4.4 Altres cultes de la polis

3.Zancle

3.1 Antecedents i àrea: presentació geogràfica

3.2 Problemàtica històrica

3.3 Mites de fundació

3.4 Divinitats

3.4.1 Orió/Posidó

3.4.2 Heracles Manticle

3.4.3 Àrtemis *Phakelitis* a Mylae

3.4.4 Altres cultes de la polis

4.Conclusions

5.Annex: fonts textuais

Bibliografia

PREFACI¹

L'objectiu d'aquest treball és, a través de l'anàlisi de les fonts i de les restes arqueològiques i materials, traçar les línies bàsiques de la vida religiosa de les dues principals *poleis* de l'estret de Messina: Rhégion i Zancle. S'han triat aquestes dues ciutats per la seva posició a l'estret clarament relacionada, una davant l'altra, i pel seu origen eubeu comú que les fa producte d'un mateix pla colonitzador. Així mateix, també es tractarà el territori controlat per ambdues *poleis*, la seva *chora*, perquè respon a una mateixa organització religiosa que planteja tot el territori com un conjunt únic on es van distribuïnt les diverses divinitats i altres personatges mitològics que componen el mapa religiós vinculat a la polis.

La selecció de fonts que fan referència a diversos afers religiosos d'aquestes ciutats s'han organitzat alfabèticament en un annex al final del treball, incloent el text original en grec o llatí i una traducció. En el cas d'aquelles fonts que no s'ha publicat una traducció catalana o castellana, es proporciona una pròpia. Les fonts textuais tractades inclouen autors des de quasi els inicis de l'escriptura grega fins autors bizantins dels segle XII.

¹ M'agradaria agrair en primer lloc al meu tutor, el Dr. Jesús Carruesco, per la seva inestimable ajuda i guia en la realització d'aquest treball. També voldria dedicar unes paraules d'agraïment a la Dra. Diana Gorostidi pel seu consell en la resolució dels problemes que han anat sorgint. Així mateix agrair tot el suport rebut per part dels investigadors i professors de l'ICAC.

1. INTRODUCCIÓ

En l'estudi de les fonts per estudiar la religió d'una determinada comunitat, entren en joc diversos conceptes sobre la forma en què es recorda el passat. El passat no es guarda a la memòria per la seva natura, sinó que és una creació cultural i, per tant, una reconstrucció que constantment es reconstrueix. Es seleccionen i supprimeixen elements segons els esquemes culturals: el passat es refà i té sentit dins una cultura de grup. Destaquen especialment els relats del origen en el sentit que assumeixen un valor “constructiu”, de recreació intencional amb valor identitari, és a dir, per a la construcció simbòlica del passat significatiu per a la comunitat. En l'evocació del passat entra en joc la “construcció” de la tradició. La manipulació d'aquest relat dels orígens, si es produeix, respon a les exigències del moment de la transmissió.² Per aquest motiu, la informació que transmeten les fonts textuais, tot i poder estar redactades amb posterioritat, és un reflex de la concepció del passat per part de la comunitat i, per tant, un bon punt de partida per l'anàlisi.

Els recents estudis en l'àmbit de la colonització magnogrega, no sols en religió, sinó també en arquitectura o en art, han mostrat que el món colonial grec té una fora identitat pròpia i que es configura autònomament fins i tot amb grans diferències entre el continent italià i l'illa de Sicília. Les fonts textuais i arqueològiques han confirmat que la tria dels llocs sagrats, dins i fora de la polis, es troba entre els primers actes de la fundació. A diferència de Grècia, on es tenia una "antiguitat" dels llocs sacres, a les colònies eren de nova elecció i sense tradicions preexistents que ho justificuessin.³

Les fundacions de Rhégion i Zancle a la zona de l'estret, com ja havia succeït a la zona de l'Euripos són la forma de Calcis d'assegurar-se una posició estratègica en una zona comercial privilegiada. Tot i que Rhégion estigués situada a la península italiana, estava més connectada amb el món sicilià, especialment pel seu intercanvi amb Zancle.⁴ Però no es pot simplificar el procés atribuint solament la causa colonial o alimentària, sinó que aquestes expedicions eren un procés global on el lloc es triava en base a una sèrie de requisits.⁵ En la concepció dels antics de l'Estret, aquest podia anomenar-se *porthmos* (unió d'una costa a l'altra) o bé *poros* (passatge marítim entre les dues costes) i representava alhora ambdues imatges. Les fundacions de Rhégion i Zancle, de la mateixa manera que Naxos o Mylae, estan situades en els punts claus de l'estret, zona a la vegada

² Giangulio 2012: 390-394.

³ Veronese 2006: 23.

⁴ Fischer-Hansen 2009: 225.

⁵ Polignac 1996: 110.

molt perillosa per la navegació però al mateix temps una ruta comercial de gran interès. De fet, Zancle quasi no s'expandeix cap a l'interior – també per la pròpia orografia que rodeja la polis de massissos rocosos –, sinó que projecta la seva expansió cap al mar, concretament cap a la riba contrària, on se situarà Rhégion. Les posteriors colònies de Zancle es disposaran al llarg de la costa, amb l'única intenció de controlar l'estret i no l'interior. Els corrents de l'estret, els anomenats corrents alterns, que feien molt perillosa la navegació no eren quelcom nou per als eubeus, car al canal que separa Eubea del continent, l'Euripos succeïx el mateix.⁶

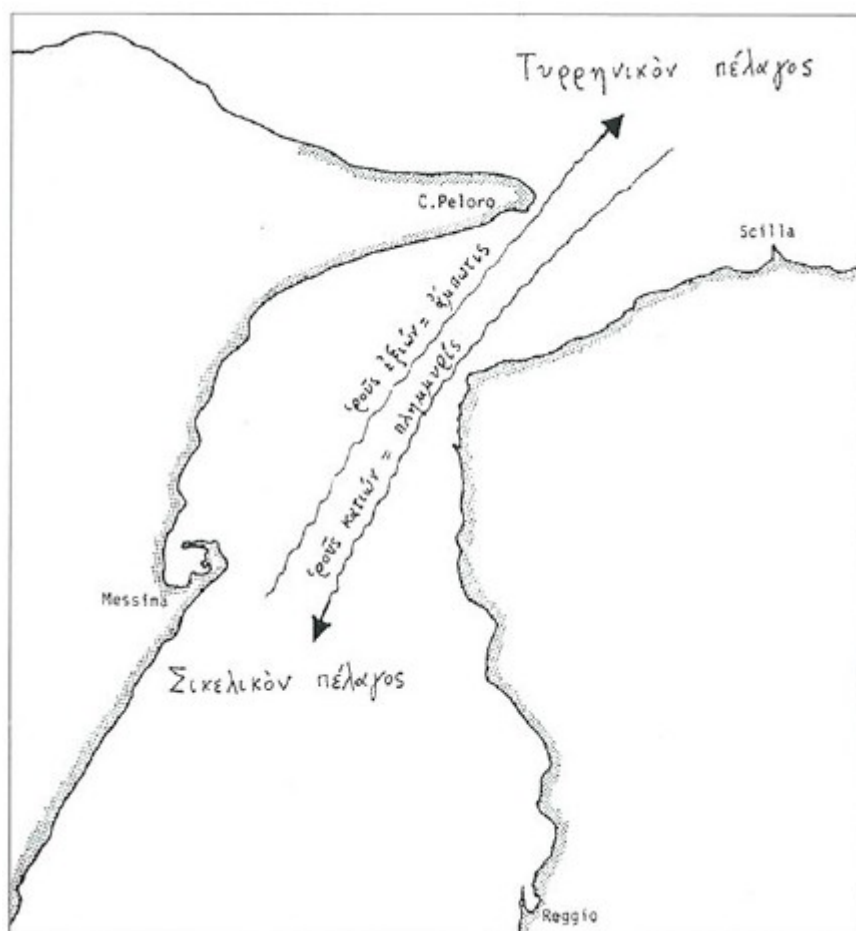

Figura 1: Corrents de l'estret (imatge extreta de Veronese 2006).

El nou establiment colonial segurament començaria amb una instal·lació provisional, precedent a la implantació definitiva després d'arribar a un acord o una dominació de la població autòctona⁷. Les fundacions de santuaris són dels primers actes dels colons a la nova terra, quasi immediatament després d'establir-se, com per exemple a Naxos, on primer de tot s'erigí un altar a Apol·lo Archegeta⁸. La majoria d'aquests santuaris es situen a prop de recursos hídrics, posant de

⁶ Veronese 2006: 131-135.

⁷ Polignac 1996: 118.

⁸ Tucídides VI, 3; Diodor Sícul XIII, 108, 4; Polignac 1996: 119.

manifest que el control sobre l'aigua complementa el control sobre la terra. Els santuaris també participen d'aquesta simbologia. Els grans santuaris extraurbans estaven destinats a controlar i imposar-se al territori de cara als veïns, tant fossin grecs com autòctons. Però hi ha altres colònies que, potser perquè no estaven tan interessades en controlar el territori, no erigien grans santuaris, com solen ser les calcídies. Així, el santuari complia una doble funció protectora: protegir el territori de les agressions humanes però també de les naturals, car les divinitats femenines que solien regir aquests tipus de santuaris també s'associaven amb la fertilitat. Representa els valors i custodia l'espai de la civilització i esdevé el punt de pas entre aquest espai i l'exterior.⁹

Una de les principals dificultats en estudiar les manifestacions religioses, tal com ritus i festes, és que no romanen inamovibles amb el pas del temps, sinó que canvien i evolucionen de formes variades a través dels segles. Aquest treball es basa principalment en la informació de les fonts antigues, per tant cal destacar que, donada la parquedat d'informació, no es pot resseguir l'evolució d'aquesta ritualitat.

Els recents estudis en l'àmbit de la colonització magnogrega, no sols en religió, sinó també en arquitectura o en art, han mostrat que el món colonial grec té una fora identitat pròpia i que es configura autònomament fins i tot amb grans diferències entre el continent italià i l'illa de Sicília. Les fonts textuais i arqueològiques han confirmat que la tria dels llocs sagrats, dins i fora de la polis, es troba entre els primers actes de la fundació. A diferència de Grècia, on es tenia una "antiguitat" dels llocs sacres, a les colònies eren de nova elecció i sense tradicions preexistents que ho justificuessin.¹⁰

Els santuaris extraurbans, sobretot aquells més monumentals, eren els símbols de la sobirania - una espècie d'iconografia del poder - i de com els grecs, a través dels elements sacres, prenen possessió del territori destacant els santuaris als límits de la chora que marquen els confins; això és una característica quasi exclusiva del món colonial. En canvi, la lectura es diferent quan es tracta dels santuaris situats en la perifèria de la ciutat. Posseixen també una funció liminar, frontera, però d'un altre tipus: es tracta de fronteres socials, com solen ser els santuaris de Demèter-Kore, que reforcen els valors de pertànyer a una societat.¹¹

⁹ Polignac 1996: 120-126.

¹⁰ Veronese 2006: 23-27.

¹¹ Veronese 2006: 32-34.

2. Rhégion

2.1 ANTECEDENTS I ÀREA: PRESENTACIÓ GEOGRÀFICA

L'antiga Rhégion, es trobava allà mateix on s'aixeca avui la ciutat de Reggio Calabria, situada sobre l'estret de Messina, al sud de la península itàlica. L'àrea on estava situada l'*apoikía* és una zona bastant inestable geològicament, fet que n'ha dificultat l'estudi; a causa d'un terratrèmol se'n separà el que avui en dia és Sicília. Per una part delimitada pel mar, per l'altra s'hi troben puigs de sedimentació del Pliocè, que també resulten força inestables. Aquest emplaçament, doncs, ha sofert amb freqüència fenòmens sísmics que han provocat greus efectes en la ciutat i pèrdues de restes d'èpoques anteriors. Segurament sota la ciutat també hi hauria petits corrents d'aigua que l'atravessarien ortogonalment, que en assecar-se formarien vies¹². Les restes de la murada apunten a que els límits de la ciutat se situarien aprofitant els puigs propers i per l'altra banda es tancaria paral·lelament a la costa. Pel que fa a la zona sud, on no s'han documentat traces, es proposa el recorregut de la murada medieval com el més plausible.

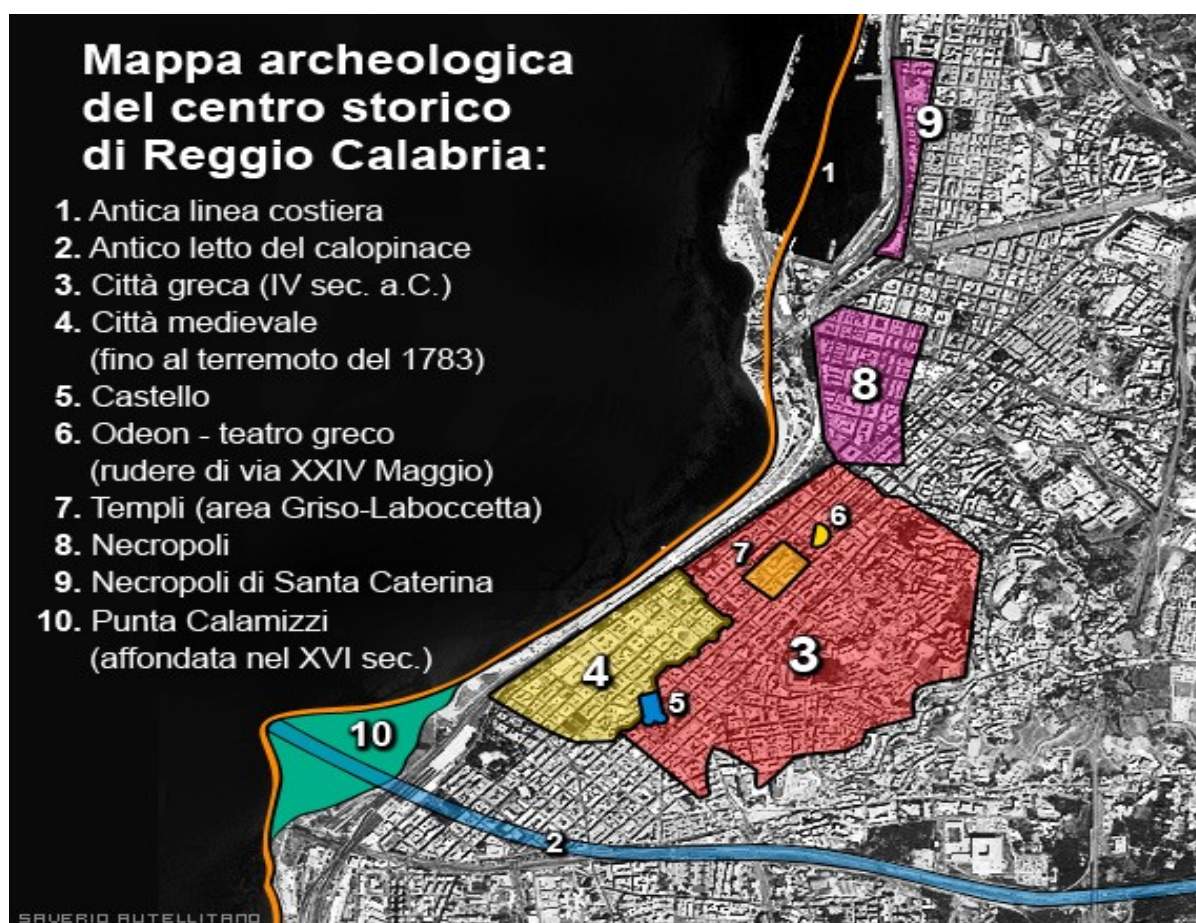

Figura 2: Mapa arqueològic de Reggio Calabria (imatge extreta de Wikicommons).

¹² Carando 2000: 208.

Pel que fa al seu territori, es tracta d'una zona de muntanya excepte a les línies de costa i als vasts altiplans interns. La província estava delimitada al nord pel riu Petrace (on es fundà Metauros) i per l'est es delimitava antigament amb el riu *Halex*, identificat per Sabbione gràcies a les tauletes de Locri.¹³ L'extrem sud de la península calabresa es caracteritza per la successió de terrasses continentals i marines distribuïdes entorn al massís de l'Aspromonte. L'orografia del terreny determinà la posició dels assentaments urbans i extraurbans, que per altra banda són difícils d'identificar per culpa de la inestabilitat del terreny¹⁴. Ja des del Neolític es documenten assentaments, que fins i tot després de les diverses fundacions gregues al llarg de la costa, continuaren existint i en un aparent clima de cordialitat amb els nouvinguts, segurament per les necessitats dels grecs d'obtenir matèries pròpies de la zona interior, com la fusta de l'Aspromonte, molt valorada en la navegació.

L'equilibri territorial que s'havia establert entre les dues grans colònies, Rhégion i Locri, separades de forma natural pel riu Petrace, es trencà amb la presa del control per part de Locri de la ciutat de Metauros (actual Gioia Tauro), que s'utilitzava com a port per comerciar les matèries primeres abans esmentades. Però aquests productes quedaren en territori regí, així que la ciutat de Metauros anà esdevenint cada vegada menys rellevant fins acabar desapareixent vers el segle VIè, fet testimoniats gràcies a la

informació de les necròpolis. Posteriorment Rhégion fundà l'assentament de l'actual Castellace per recuperar el paper de l'antiga Metauros, dins el seu territori a través d'un santuari d'Hèracles per tal de delimitar els límits del seu terreny envers Locri. Es fundaren estratègicament altres

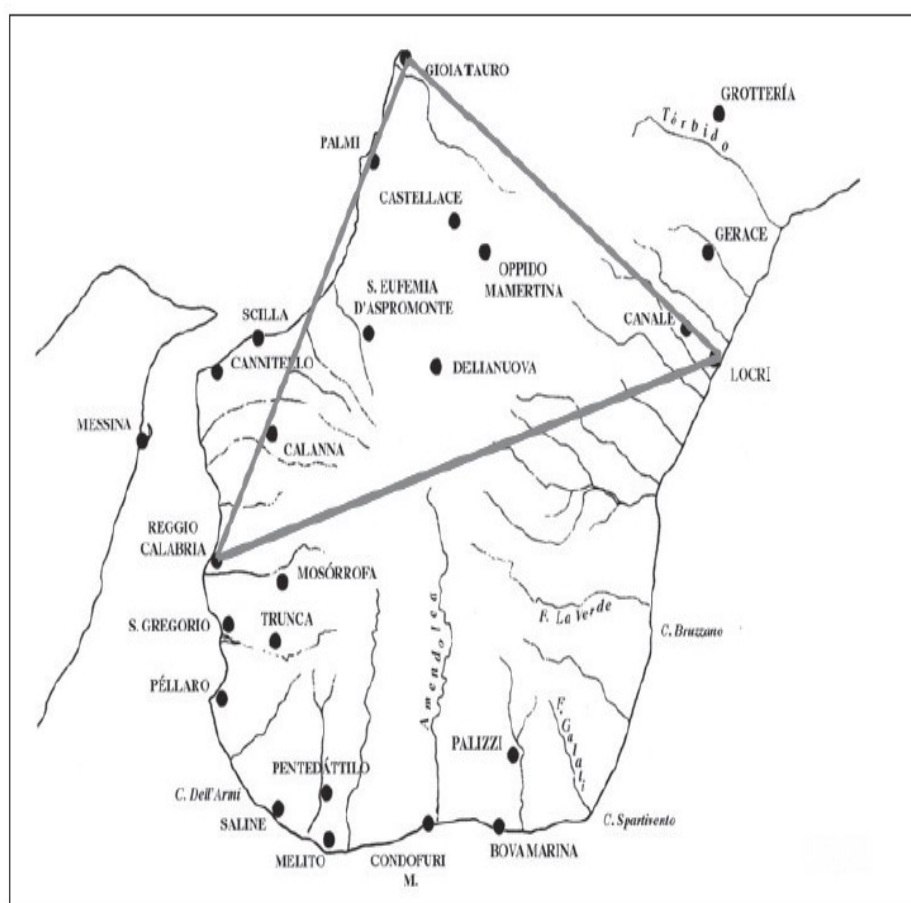

Figura 3: Territori de Rhégion i localització de les póleis veïnes (imatge extreta de Mercuri 2012).

¹³ Cordiano 2000: 2.

¹⁴ Costamagna 2000: 224.

emplaçaments prop del riu Petrace: a l'actual Serro di Tavola s'han trobat restes de fortificacions i també a l'actual Palazzo di Piminoro, de caràcter militar¹⁵. Al llarg de la costa jònica s'han trobat restes de la presència d'un control del territori que devien respondre a les mateixes intencions de vigilància militar. Pel que fa a assentaments de tipus agrícola, la documentació arqueològica fins ara és molt pobre.

Es té poca informació del territori durant l'època clàssica, només puntuals troballes en necròpolis. En canvi, durant l'època hel·lenística, sembla que floreixen els assentaments agrícoles així com també s'han documentat petites necròpolis. Destaca el jaciment de Tauriana, on es comença a documentar epigràficament la presència de població osca i possiblement la seva independència vers el control de Rhégion. En esdevenir aquest territori sota control romà – Rhégion sempre es postulà com aliada de Roma –, es produí una forta reorganització que girava entorn a les *villae* amb un gran desenvolupament econòmic lligat a la producció agrícola i vinícol·la¹⁶.

2. 2 PROBLEMÀTICA HISTÒRICA

Com que es tracta d'una zona, especialment la ciutat de Reggio Calabria, que ha estat habitada amb continuïtat des de l'antiguitat, sempre s'ha tengut coneixement del seu passat grec. Els primers estudis arqueològics de la ciutat daten de d'inicis del segle XX, de la mà d'Orsi, amb diverses publicacions sobre l'avenç de les excavacions a la ciutat al *Notizie degli scavi* (1890, 1909, 1922), però el primer estudi en profunditat el dugué a terme el francès Vallet els anys 50 que posà en comú Rhégion amb Zancle (actual Messina), assenyalant l'evidència de les ciutats relacionades per l'estret. Des de llavors les activitats arqueològiques anaren a càrrec de G. Foti, entre els anys 60 i finals del 70. Després d'aquestes campanyes, les primeres propostes de restitució dels límits de la ciutat foren de E. Tropea Barbaro (1967), mentre que del port s'encarregava F. Martorano (1985). Totes aquestes publicacions eren articles publicats en diverses revistes i no fou fins finals del 80 quan es publicaren volums dedicats exclusivament al tema topogràfic i de la regió sencera, no sols la ciutat de Rhégion; es tracta de les obres de F. Costabile o L. Costamagna, fins arribar a l'obra de G. Cordiano que estudià explícitament el territori de Rhégion (amb l'ampliació de l'obra el 2006) en base als aconteixements històrics que s'hi donaren lloc entre la seva fundació i l'època romana, centrant-se en les zones frontereres del territori regi.

¹⁵ Costamagna 2000: 230.

¹⁶ Costamagna 2000: 234.

2.3 MITES DE FUNDACIÓ

A partir del segle IX, i especialment als segles VIII i VII, el colonialisme grec es desenvolupà extraordinàriament i juntament amb això tota la mitologia que l'acompanyava. Els *nostoi* dels herois dels cicles èpics es projecten a partir del segle IX en la nova geografia colonial: es mesclen realitat i mite, les experiències dels colonitzadors i la dels herois. Els mites - especialment dels *nostoi* - articulaven l'espai en aquestes noves terres, així com marcaven l'etnicitat i les genealogies que servien de mediació amb les poblacions no gregues i la forma en que es percebien. A partir de la meitat del segle VIII a.C., la zona del sud d'Itàlia esdevingué zona preferida de colonització grega i els mites dels *nostoi* esdevingueren especialment útils pels colons que aspiraven a obtenir la mateixa sort que l'heroi, així com la protecció divina de la que havia gaudit.¹⁷

La fundació d'una nova ciutat és el primer acte religiós d'aquesta, on s'estableixen els límits i les fronteres entre els diversos espais del seu territori i s'assignen les funcions pròpies a cada un d'aquests espais. Els mites fundacionals que transmeten les fonts, ja siguin pròpiament mites o amb una intenció més històrica, revelen el pensament i la concepció que tenien de sí mateixos els habitants de la polis així com del seu entorn, i que s'ha transmès en les fonts. Per tant, per tal de conèixer l'organització simbòlica d'aquesta polis el seu mite de fundació és un bon inici.

El procés colonitzador que s'observa per Rhégion reproduceix el model clàssic colonitzador, el primer exemple del qual es troba en la divinitat mateixa, Apol·lo, fundador de nombroses ciutats, destacant Delfos, on s'ubica el seu santuari. Era d'obligada visita l'oracle de Delfos abans d'iniciar l'acció colonitzadora,¹⁸ calia que el déu l'aprovàs car es tractava d'un acte sagrat.¹⁹ Heròdot (V, 42) parla d'un espartà que marxà a fundar una *apoikia* sense consultar l'oracle o fer *ta nomizomena*, les coses que calen. L'expedició fracassà. La consulta de l'oracle de Delfos serveix per obtenir la protecció d'Apol·lo Arquegeta i garantir l'èxit de l'expedició. El mateix diu Ciceró (De div. I, 1, 3). També era costum emportar-se'n foc del pritaneu de la metròpolis, que il·luminaria el propi pritaneu de la colònia. Les cerimònies de fundació d'una colònia estaven estretament connectades amb Apol·lo Dèlfic.²⁰ Calia que el fundador s'encarregués de confeccionar una constitució (*politeia*). En el cas de Rhégion, Heràclides Lèmbic diu que prengueren la de Carondas.²¹

¹⁷ Malkin 1998: 1-2.

¹⁸ Herodot V, 42, 2.

¹⁹ Graham 1964: 26.

²⁰ Sjöqvist 1973: 18-19.

²¹ Sjöqvist 1973: 20.

Pel que fa a la fundació de Rhégion, s'han transmès diverses versions que responen als esquemes fundacionals ja plantejats per Dougherty²². Per una banda, la majoria de fonts²³ coincideixen en senyalar que es tracta d'una colònia de Calcis producte d'una època de fam. Per resoldre els problemes els calcidis enviaren a l'oracle de Delfos una delegació per trobar una solució. L'oracle ordenà que una desena part de la població marxés a les terres dels ausonis, és a dir, el sud d'Itàlia, per tal d'establir-hi una colònia. A més, els proporcionà indicacions per discernir el lloc adequat on establir-se, allà on veiessin un mascle ajuntant-se amb una femella. Altres fonts també diuen que a aquesta expedició s'hi haurien afegit o bé una part dels messenis del Peloponès, que fugien de la resta de messenis que havian ofès els lacedemonis i no els volien rescabalar, o bé els zancleus, que a més haurien triat el fundador d'entre els calcidis. En aquest esquema fundacional es fan evidents dos dels models presentats per Dougherty. El primer, potser el més usual, és el de la colonització com a motor expiador de quelcom que ha succés a la metròpolis²⁴: una ciutat es veu afectada per un acte que la contaminà (un assassinat, una falta a una divinitat, etc.) i envia un missatger a l'oracle de Delfos, qui li mana fundar una colònia per solucionar el problema. Fins que aquesta colònia no s'ha establert amb èxit, no es resol el problema de la metròpolis. El segon esquema que es presenta és el de l'enigma. L'oracle dóna la solució però no ho fa de manera clara o directa, sinó que juga amb el llenguatge i les dobles interpretacions com a metàfora de la supremacia grega sobre els autòctons en ser capaços de trobar la resposta correcta.²⁵ És la funció del fundador reconèixer el lloc adequat a través de les senyals que ha proporcionat l'oracle, és a dir, de les que Apol·lo ha enviat a través de la Pítia²⁶.

Els historiadors i arqueòlegs sempre s'han mostrat partidaris de la versió majoritària, això és, la d'una colonització calcídica, seguint la tradició d'Estrabó²⁷. Aquesta hipòtesi és suportada sobretot per les evidències ceràmiques més arcaïques que permeten individualitzar una tipologia clarament euboica, també connectada amb la que es pot trobar a *Pithecoussai*, per exemple.²⁸

En la versió que aporta Heràclides Lèmbic destaca una dada important, això és, que primer

²² Dougherty 1993: 8-9.

²³ Annex: 1 (Antíoc fr.10); 10 (Diodor Sícul VIII, 23,2); 12 (Dionís d'Halicarnàs XIX, 2); 16 (Estrabó VI, 1, 6); 20 (Heràclides Lèmbic 55); 35 (Pseudo Escimne vv. 311-312); 39 (Solí II, 10); 46 (Tucídides VI, 44, 3); 47 (VI, 79, 2).

²⁴ Dougherty 1993: 31.

²⁵ Dougherty 1993: 45.

²⁶ Lombardo 1972: 66.

²⁷ Annex: 16 (Estrabó VI, 1, 6).

²⁸ Camassa 2000: 134.

s'establiren vora la tomba d'Iocast abans d'instal·lar-se definitivament. Les tombes d'herois servien com a punt de senyalització per als colons i a més servien de precedent: un element d'aquest tipus, que testimoniàs l'antiga presència d'un heroi, conferia el dret a colonitzar la terra, car ja havia estat prèviament hel·lenitzada. Era una forma de reprendre possessió de quelcom que ja era grec.²⁹

L'altre versió del mite que es coneix és la fundació mítica de la ciutat per part d'Iocast, fill d'Eol. L'autor que més llargament tracta el tema és Eustaci³⁰, bisbe de Tessalònica, en el seu comentari a l'obra de Dionís Periegetes, un geògraf que visqué entre els segles III-IV i fou autor d'una *Descripció de la terra*. Així doncs, Eustaci recull una versió del mite en que s'explica l'origen del territori regí, la separació de Sicília per obra de Posidó i com aquest regalà la terra regina a Iocast per a que l'habitàs.

Figura 4: Moneda de Rhégion amb el lleó i Iocast datada al segle V a.C. (imatge extreta de Wikicommons).

El fet de posseir diverses versions de un mite no és quelcom contradictori, sinó un reflex de la concepció de la societat grega. Diverses versions també responen a l'interès del mitògraf i al moment en què foren transmeses. Depenent del context i motius del text serà preferible una versió més *històrica* i en altres una més mitològica. Aquest és el cas de la versió que proposa els messenis del Peloponès com a cofundadors de la polis, revelant una versió filoespartana en el succés de les verges del santuari d'Àrtemis Limnatis a Messènia, creada per autors filoespartans en un moment proper a la guerra entre Esparta i Messènia per tal de perjudicar l'adversari.³¹

El paper del fundador de la colònia és important pel culte que se'n deriva després de la seva mort, de tipus heroic, i que determina la història de la polis. Dels diversos fundadors que anomenen

²⁹ Lombardo 1972: 65.

³⁰ Annex: 18 (Eustaci *Comentari a l'obra de Dionís Periegetes*, 476).

³¹ Annex: 16 (Estrabó VI, 1, 6); 20 (Heràclides Lèmbic 55).

les fonts (Antimnestos³², Artimedes³³) no es té cap notícia d'un culte posterior. En canvi, per Iocast, se sap que hi havia una tomba, on Heràclides Lèmbic³⁴ diu que primer s'establiren els colons, i en conseqüència un culte. El fundador, en morir, adquiria la categoria d'heroi i els honors que en derivaven, com ser l'únic amb dret a ser enterrat a dins del recinte de la ciutat així com rebre sacrificis i altres ritus en el seu honor; aquesta situació emfatitza encara més el caràcter religiós de la fundació d'una ciutat.³⁵

2.4 DIVINITATS

El panteó religiós de Rhégion roman encara incomplet, però gràcies a les fonts textuais s'ha arribat a saber que dues eren les divinitats principals a la polis regina: Apol·lo i Àrtemis, els bessons divins. Tot i la seva importància testimoniada pels autors antics, poques restes ha deixat el seu culte pels arqueòlegs. En canvi, altres déus del panteó, com Atena o Asclepi, només es coneixen gràcies a l'epigrafia i la numismàtica, sense cap traça en les fonts. La combinació d'ambdues ha permès ampliar el volum d'informació final i conformar un paisatge religiós bastant ampli.

2.4.1 APOL·LO

Apol·lo era el déu més important venerat a la ciutat. El seu culte comença a la polis regina amb el propi oracle de Delfos, que involucra la figura de l'Apol·lo Arquegeta, qui guia les empreses colonials a la vegada que purifica.³⁶ Segons Varró³⁷, però, el culte tindria uns orígens més antics, relacionats amb el mite d'Orestes. Aquest, purificant-se en els rius de la *chora* regina, deixà enrere la seva espasa sobre la que posteriorment es construiria el temple d'Apol·lo. Un escoli a Teòcrit³⁸ diu que fou l'oracle d'Apol·lo qui li manà purificar-se en aquests rius, de la mateixa manera que Apol·lo es purificà a les aigües del Peneu, a Tempe, després d'occir la serp Pitó, custòdia de Delfos. Diu també que fou precisament en l'últim, el Metauros, on culminà la purificació. Aquest riu separa les *chorai* de Reggio i Locri i és l'únic que s'ha pogut reconèixer en l'actualitat amb seguretat, l'avui anomenat riu Petrace. El fet de purificar-se en 7 rius, dels quals només un s'identifica en realitat, es

³² Annex: 1 (Antíoc fr. 10); 16 (Estrabó VI, 1, 6).

³³ Annex: 12 (Dionís d'Halicarnàs XIX, 2).

³⁴ Annex: 20 (Heràclides Lèmbic fr. 55).

³⁵ Graham 1964: 29.

³⁶ Costabile 1979: 528.

³⁷ Annex: 49 (Varró, *Antiquitates Rerum Humanarum* 110).

³⁸ Annex: 40 (Teòcrit, *Scholia in Teocritum vetera* 1, B).

tractaria d'un ús religiós del número 7, número sagrat d'Apol·lo. Si es considera la versió de Cató³⁹, en canvi, ell situa aquest mite en un riu que separaria la *chora* regina de la dels Tauranis, que tot i tractar-se d'una població que sorgí amb posterioritat, serviria a Cató per localitzar el temple en el seu temps. Sembla, doncs, que caldria situar el temple d'Apol·lo en un dels afluents del Metauros i no en el corrent principal, versió corroborada per Plini⁴⁰, amb la menció del *portus Orestis*.⁴¹ Tot i això, també es considera la possibilitat que realment no existís tal temple d'Apol·lo en època arcaica, sinó més bé un culte a l'espasa d'Orestes, culte que no hauria perdurat fins l'època de les fonts, Cató i Varró, que en canvi haurien suposat l'existència d'un temple a Apol·lo o potser estarien referint una situació posterior⁴².

S'hipotetitza l'existència de dos santuaris per Apol·lo, un a la ciutat i un altre al bosc, a les afores, seguint la versió de Varró. Del temple a Rhégion, s'han trobat unes possibles restes juntament amb els *boloi* que porten el seu nom.⁴³ El fet que la divinitat principal de la polis tingui el seu santuari principal fora de la ciutat és un fenomen exclusiu de l'Occident colonial. Una de les causes podrien ser els seus orígens en les anomenades “precolonitzacions”, és a dir, en les traces mitològiques, com per exemple dels herois homèrics, que deixaren enrere com a pista futura per als grecs⁴⁴, en aquest cas, amb el relat mític de l'espasa d'Orestes per Apol·lo i, com s'explicarà més endavant, del *xoanon* portat també per Orestes en referència a Àrtemis. La presència continua de les mateixes divinitats, Apol·lo i Àrtemis, mostra que els relats on conflueixen història, ritus i mite són complementaris i a la vegada oposats, fa referència a les reconstruccions cícliques de les normes de la civilització.⁴⁵

Les *daphnephoria* que menciona Varró semblen ser el moment central de les celebracions en honor d'Apol·lo, que es feien anualment. Els regins sortien del temple del déu cap als boscs per recollir fulles de llorer de la mateixa manera que es sol honorar al déu a Delfos. Segons Costabile a aquesta *daphnephoria* caldria afegir-hi la festa amb els joves de Zancle així com els peans de primavera dels que parla Aristoxenos⁴⁶ amb la hipòtesi que són massa festivitats per ser en diferents èpoques de l'any, tenint en compte que també es celebraven festes en honors d'altres déus i es

³⁹ Annex: 6 (Cató *Origines*, III, frg. 41).

⁴⁰ Annex: 30 (Plini III, 73).

⁴¹ Costabile 1979: 529.

⁴² Costabile 1979: 530.

⁴³ Costabile 1979: 35.

⁴⁴ Polignac 1996: 114-115.

⁴⁵ Polignac 1996: 75.

⁴⁶ Annex: 3 (Aristoxenos 117).

saturaria el calendari regí. La unitat d'aquest ritus sí es troba documentada a Grècia: a Tebes, per exemple, es celebraven les festes d'Apol·lo Ismeni, en les que es realitzaven unes *daphnephoria* amb un cor de joves; a més, el coreuta era un jove que portava un ram d'olivera i llorer. De la mateixa manera, a Delfos es duia a terme el ritual del *Septerion*, en que s'evocava la mort de la serp Pitó a mans del déu, on els joves en processó portaven de la vall del Tempe el llorer per als guanyadors del Jocs Pítics. Ambdues festes es celebraven a la primavera, connectades amb els ritus purificatoris de mort i resurrecció que tenien lloc durant la primavera sota l'advocació de diverses divinitats. Es tractava també de ritus iniciàtics, per tant normalment amb la participació del jovent: es realitzaven processons per fora de les murades de la ciutat i el fet de tornar a dins constituïa l'acompliment de la iniciació.⁴⁷

La festa en la que participen el cor de joves i flautista de Messina, que en particular testimonia Pausànies⁴⁸, pot datar-se al segle V a.C., gràcies a una estàtua dedicada a Olímpia en honor dels joves zancleus que moriren ofegats a l'estret quan navegaven a Rhégion per celebrar la festa, tot i que és evident que la festa estava instaurada amb anterioritat⁴⁹. Donada la importància del culte d'Àrtemis i Apol·lo, segurament aquesta festa tingué una llarga durada, fet relacionat potser amb el gran nombre de càrrecs religiosos destinats a Àrtemis que es testimonien en època romana⁵⁰.

Aquest temple a Apol·lo del que parla Varró, l'expansió del qual se situa en el segle V a.C., serveix, juntament amb tota la mitologia que es crea al seu voltant, com a punt de frontera amb el territori de Locri i amb un marcat caràcter antilocrí.⁵¹

Gràcies a una inscripció d'època imperial⁵² es té el coneixement d'un temple d'Apol·lo *maggiore*, que fa suposar l'existència d'un Apol·lo *minore*. D'això es pot deduir que es tractaria d'una situació que ja es donava en una època més antiga i que va perdurar fins època romana. L'habitual, com succeïx a altres *poleis*, seria que un dels temples estigués situat a dins de la ciutat i l'altre fora de les murades. Hom podria pensar, també, que aquestes festivitats involucressin també el temple de Àrtemis *Phakelitis*, situat també a les afores, degut al nexa entre el culte d'Àrtemis amb els messenis del Peloponès en aquesta polis i de la participació dels messenis de Sicília en la festa,

⁴⁷ Calame dins Costabile 1979: 533.

⁴⁸ Annex: 29 (Pausànies V, 25, 2-4).

⁴⁹ Ghinatti 1974: 543.

⁵⁰ Ghinnatti 1974: 545.

⁵¹ Costabile 1979: 542.

⁵² CIL X, 6.

així com l'estret lligam entre aquest temple d'Àrtemis i el mite d'Orestes que també lliga amb el temple d'Apol·lo.⁵³

Apart de les fonts textuais, hi ha altres dades de diversa tipologia que testimonien el culte al déu i la seva durada fins època romana. Primer de tot, les monedes del segle V amb Apol·lo i el lleó.

Figura 5: Moneda de Rhégion amb el lleó que representa Apol·lo datada al segle V a.C.

(imatge extreta de Wikicommons).

En els segles IV-III, apart del tipus monetari del s. V, també es troba la lira i la paraula *Foibia* escrita.⁵⁴

Estrabó⁵⁵ diu que Dionisi I destruí la ciutat i que el seu fill en reconstruí una part, a la que anomenà *Phoibia* (Fèbia)⁵⁶. També els *bolloi* abans mencionats amb la inscripció ΑΠΟΛΛΟΝΟΣ o ΙΕΡΑ ΑΠΟΛΛΟΝΟΣ, datats als segles IV-II. Aquests mateixos també es troben a Messana amb l'afegitó de la paraula PHFINΩN, que confirma una relació comercial i religiosa entre les dues ciutats.⁵⁷ Per acabar, també es documenten una sèrie de baix relleus amb possibles sacrificis a Apol·lo i Àrtemi que es poden datar per l'època baix imperial, testimoniant la continuïtat del culte com a mínim fins llavors.⁵⁸

Finalment, pel que fa a la localització del temple d'Apol·lo a Rhégion, Orsi documentà al 1913 unes estructures de fundació sota l'actual Palazzo della Prefettura que hipotetitzà que es tractava d'un temple i que devia tractar-se del d'Apol·lo donada la importància del déu a la ciutat i

⁵³ Costabile 1979: 535.

⁵⁴ Costabile 1979: 535.

⁵⁵ Annex: 16 (Estrabó VI, 1, 6).

⁵⁶ Annex: 16 (Estrabó VI, 1, 6).

⁵⁷ Costabile 1979: 535.

⁵⁸ Costabile 1979: 535-541.

d'unes teules que foren reutilitzades en les termes romanes i que Orsi atribuï a aquest edifici⁵⁹.

2.4.2 ÀRTEMIS

Els santuaris de frontera serveixen per marcar el territori i els límits entre mons. Així doncs, diversos santuaris poden complir funcions diverses, és a dir, que cada santuari respongui a una situació particular. Com es veu a Metapont, on un santuari es col·locà per marcar el límit amb la població grega veïna i en canvi un altre pel límit amb la població autòctona⁶⁰. D'aquesta manera, a Rhégion podem veure com el santuari d'Apol·lo (o de l'espasa, segons una altra versió) es col·locà com a frontera amb els Tauranis; el de Posidó servia de frontera a la zona més occidental de la costa regina i al cap Leucopetra un hipotètic temple de Demèter marcava la línia amb Locri. De la mateixa manera succeiria amb el temple d'Àrtemis *Phakelitis* encara per ubicar amb seguretat.

Gràcies a les fonts es té notícia de dos llocs de culte diferents per Àrtemis, de la mateixa manera que succeia amb Apol·lo: un culte urbà i un extraurbà. Cal lligar el santuari extraurbà a la seva funció limítrof i relacionada amb els ritus de passatge, indicat per l'epítet *Phakelitis*, relacionat amb l'Àrtemis Limnatis. Pellaro, una de les hipòtesis per localitzar aquest santuari extraurbà d'Àrtemis, és una localitat a 10 kms. de distància de Reggio. Es conserva documentació arqueològica que data des del segle VI a.C.⁶¹

Com ja s'ha comentat en el capítol sobre la fundació, els messenis del Peloponès hagueren d'unir-se a l'expedició per expiar l'agressió a les joves espartanes comesa per la resta de messenis durant la celebració d'uns sacrificis en honor d'Àrtemis Limnatis⁶², el santuari de la qual es trobava precisament en la zona limítrof entre Messènia i Lacònia.⁶³ Les zones limítrofs són predilectes pel culte de divinitats, com Àrtemis, que simbolitzen tot un seguit d'experiències vitals anomenades precisament liminars, com els canvis d'edat o el pas de la vida a la mort. Els santuaris extraurbans d'Àrtemis solen relacionar-se amb el pas dels adolescents a l'edat adulta. Segons Estrabó⁶⁴, els messenis enviaren una ambaixada a l'oracle per esbrinar com salvar-se i el déu contestà que s'unissin a l'expedició calcídica i en arribar *mostressin gratitud a la seva germana*, això és, construint un temple i instaurant el culte amb tots els honors que pertocaven (sacrificis, libacions, etc.). Aquest

⁵⁹ Carando 2000: 213.

⁶⁰ Polignac 1996: 132.

⁶¹ Andronico 1991: 731.

⁶² Annex: 20 (Heràclides Lèmbic 55); 16 (Estrabó VI, 1, 6).

⁶³ Camassa 2000: 135.

⁶⁴ Annex: 16 (Estrabó VI, 1, 6).

mite podria respondre a la importància que el culte d'Àrtemis tingué a la polis regina. De totes maneres, participàs o no Messènia en la fundació de Rhégion, és indubtable que hi ha elements messenis d'importància presents a Rhégion,⁶⁵ tant per la possible cofundació com pel culte a Àrtemis *Phakelitis*.

Aquest temple extraurbà d'Àrtemis ha estat sempre de discutida ubicació. Tucídides i Lucili, les fonts que en parlen, només mencionen l'epiclesi de la deessa, *Phakelitis*, i la seva ubicació *fora de la polis*⁶⁶. Tot i que Tucídides no parli específicament d'una Àrtemis *Phakelitis* les seves característiques com a santuari extraurbà fan hipotetitzar la seva correspondència amb el *templum* del que parla Lucili⁶⁷. És habitual que els santuaris extraurbans fossin a les fronteres del territori de la polis, a l'*eschatiá*, marcant el final de les zones dedicades a l'agricultura amb les zones boscoses o el mar que marquen la zona no civilitzada per l'home. Aquesta divisió estava plena d'un gran significat simbòlic: l'existència d'una sèrie de marques i límits, a través d'unes pràctiques establertes, ajuden a controlar i regular les relacions entre els diversos mons: l'humà, el salvatge, el diví.⁶⁸ El santuari, doncs, és el lloc on dos móns diferents connecten de manera estable i controlada. La divinitat per excel·lència d'aquests tipus de santuaris és Àrtemis i, en menor mesura, també Apol·lo. De igual manera, aquests santuaris serveixen per marcar les fronteres polítiques, així com de control del territori proper.⁶⁹

L'origen del culte abarca diverses opcions: pogué ser importat pels messenis durant la fundació de Rhégion – si s'accepta la seva participació com a verídica – per expiar l'ofensa feta a les verges espartanes, quan l'oracle els manà unir-se a l'expedició i compensar amb honors la seva germana⁷⁰. O bé, si es presta atenció a l'epítet *Phakelitis*, que prové de la paraula grega que designa els feixos de llenya fermats que formaven un cilindre on es podien guardar objectes, en el cas del mite que ens ocupa, el *xoanon* d'Àrtemis. Aquesta fou la que Orestes s'emportà de Tàuride junt amb Ifigènia i que, després de purificar-se en els set rius de la *chora* regina, com diu Varró⁷¹, hauria deixat enrere bé a Reggio o bé a Sicília, on també es troben temples a Àrtemis *Phakelitis*. Així doncs, la introducció del culte a Àrtemis com una de les divinitats principals es remuntaria a dos

⁶⁵ Vallet 1958: 77.

⁶⁶ Annex: 46 (Tucídides VI, 44, 3); 23 (Lucili *Carminum Reliquae* 3, 103-104).

⁶⁷ Aquesta hipòtesi fou introduïda per primera vegada per l'humanista Pomponi Sabí, però últimament les seves argumentacions han estat molt discutides.

⁶⁸ Polignac 1996 : 52.

⁶⁹ Polignac 1996: 55.

⁷⁰ Annex: 16 (Estrabó VI, 1, 6).

⁷¹ Annex: 49 (Varró, *Antiquitates Rerum Humanarum* 110).

mites diferents, per una banda, la compensació dels messenis per la falta comesa en un santuari de la deessa i, per l'altra, el mite d'Orestes que portaria amb ells el *xoanon* de la dea⁷². A més, la tradició de l'Àrtemis *Phakelitis* de Rhégion conecta amb el culte d'Àrtemis Orthia i Braurònia.⁷³ Ambdues versions no es contradiuen entre sí; segons Varró⁷⁴, Orestes hauria deixat l'espasa sobre la que posteriorment s'edificaria el temple d'Apol·lo. El mateix es pot entendre, doncs, per Àrtemis, on l'estatueta d'Orestes hauria servit com a referència pel culte inicial de la deessa, que hauria arribat posteriorment amb els grecs. Com ja s'ha dit, aquests punts mítics serveixen alhora com a referència i justificació pel redescobriment d'un territori que ja ha estat marcat en la geografia grega però encara no havia estat assimilat, de la mateixa manera que els *nostoi* van marcant la geografia colonitzadora a Occident i també a Orient.

Fig. 10 Artemis Eupraxia on a marble votive relief from Tyndaris. 3rd century BC. Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen.

Figura 6 Fragment marmori amb l'Àrtemis *Eupraxia* (imatge extreta de Fischer-Hansen 2009).

La relació entre el mite/culte d'Orestes i el culte a Àrtemis no és exclusiu de la zona regina; apart de Sicília, on l'escoliasta de Teòcrit diu que Orestes es dirigí per continuar la seva purificació, el mite es troba de nou a Arícia⁷⁵. Aquesta conjunció es dona, però, sota l'epítet de *Phakelitis* i no altres, relacionant amb el *fascis lignorum* amb què hauria embolcallat el símbol⁷⁶. El culte a Àrtemis *Phakelitis* es troba a Mylae i Tíndari, ambdues ciutats de substrat messeni. Aquesta dada, juntament amb l'element messeni a Rhégion fa pensar a un origen peloponesi que també haurien introduït la llegenda

⁷² Annex: 40 (Teòcrit, *Scholia in Teocritum vetera* 1, B).

⁷³ Fischer-Hansen 2009: 224.

⁷⁴ Annex: 49 (Varró, *Antiquitates Rerum Humanarum* p.110).

⁷⁵ Annex: 36 (Servi *Comm. In Verg. Aen.* II, 116).

⁷⁶ Camassa 2000: 145.

d'Orestes.⁷⁷ L'existència de ritus de passatge, que prendrien com a model aquells d'Àrtemis a Orthia, són testimoniats a Tíndari gràcies a un marbre del segle III a.C. que mostra dos pares acostant-se a la deessa amb la seva filla. La dea porta una cistella i està encenent un foc sacrificial. La inscripció anomena Àrtemis *Eupraxia*, un epítet inèdit. Segons Teòcrit⁷⁸ les al·lotes joves oferien cistelles a Àrtemis, un sacrifici nupcial i alhora acte de pas a l'estatus de núvia⁷⁹.

L'ús del mite d'Orestes per introduir el *logos* de l'estatueta d'Àrtemis a Tíndari, però sense mencionar en cap moment un culte a Rhégion – que per altres fonts se sap que existí – demostra la propaganda anti-regina de part de Siracusa, ubicada com a molt al 396 a.C. (fundació de Tíndari). Aquesta hipòtesi culmina amb el final del fragment, quan Teòcrit diu “però la vertadera tradició és aquesta”, decantant-se per la versió siracusana.⁸⁰

L'ús de *Fascelitis* en lloc de *Phakelitis*, usat per Teòcrit, testimonia un estadi més llunyà de la tradició grega, però igualment amb el coneixement del relat mític i amb la necessita d'explicar-lo i relacionar-lo amb el relat i, en conseqüència, es modifica la paraula. L'ús de *Facelina* per Lucili, en canvi, sembla una adaptació llatina del mot grec. En resum, distingir els autors que empren *Fak-* dels que empren *Fasc-* ja permet discernir entre dues tradicions diverses, una grega i una llatina.⁸¹ És de destacar que les fonts llatines mantenen l'epítet en la forma grega, atribuint-li un valor funcional que l'epítet assumeix al discurs mític.⁸²

L'epítet *Phakelitis* també el testimonia l'epigrafia: un grup d'inscripcions⁸³, trobades entre els anys 1727 i 1818 a Reggio contenen el nom de la deessa així com diversos càrrecs religiosos que tant poden fer referència a Àrtemis com a Apol·lo, com *hieroscopoi* (arúspex), *hiersalpistoês* (trompeter), *hierokêrux* (ajudant al sacrifici), *tamias* (carnisser), *hieroparektês* (ajudant del sacerdot), *spondaulês* (flautista), *kapnaugês* (observador del fum, endeví). A això s'afegeixen les monedes i una escultura que podria tractar-se de la dea.⁸⁴ Aquestes inscripcions, però, s'han trobat a dins de les murades de l'antiga Rhégion, per tant, segurament pertanyin a un altre temple dins de la

⁷⁷ Cordano 1974: 87.

⁷⁸ Annex: 40 (Teòcrit II, 66-67).

⁷⁹ Fischer-Hansen 2009: 227.

⁸⁰ Per ampliar la informació sobre l'apropiació del mite a Siracusa i la lírica pastoral: Montepaone 1984: pàg. 94.

⁸¹ Montepaone 1984: 91.

⁸² Montepaone 1984: 91.

⁸³ IG XIV 617-621.

⁸⁴ Cordano 1974: 86.

ciutat, potser un en conjunt amb el seu germà Apol·lo⁸⁵.

Tot i que no es menciona explícitament a cap font que es produís un culte a Àrtemis *Tauropolos* s'assumeix per la seva connexió amb el mite d'Orestes i que s'introduí amb la fundació calcídico-messènia i que es reafirma amb el passatge de Probus, citant a Cató, hipòtesi suportada per la presència als voltants de poblacions com *Taurianus* i *Taurinus*. El culte d'Àrtemis a Tíndari, amb el pas de l'estatueta, tindria sentit donat que la ciutat fou fundada el 395 per Dionisi I de Siracusa, però també amb un contingent messeni. (Diodor S. XIV, 78, 4-6)⁸⁶.

2.4.3 POSIDÓ

Pel culte de Posidó només hi ha una parca anotació d'Estrabó⁸⁷, que menciona l'existència del seu temple, al que també anomena *Columna* dels regins. Aquesta columna, en canvi, sí que es menciona en altres fonts. Gràcies a Estrabó⁸⁸ es coneix que se situava en la costa, al costat oposat del cap Peloro de Sicília, ubicació natural degut al tipus del culte d'aquest déu i dels seus atributs. El fet d'anomenar el seu temple *Columna* recorda immediatament altres paral·lels situats també en un estret, el més obvi d'ells, les columnes d'Heracles a l'estret de Gibraltar. Estrabó mateix comenta que era habitual erigir aquestes columnes per senyalar els límits, com també es va fer a Corint.

Posidó, a més, també apareix en el mite, com s'ha comentat en l'apartat sobre la fundació, inserit en el mite d'Iocast, com el déu que, en una clau eròtica, regala la terra al jove. Aquest tipus d'actituds dels déus cap als joves compta amb moltíssims exemples, però Posidó esdevé la figura idònia pels mitògrafs per ser la divinitat que controla els sismes i, per tant, s'insereix perfectament en aquest mite on també es juga amb la separació de Sicília i l'etimologia de Rhégion amb el verb grec *réknumi*, que significa rompre, xapar.

Sembla que segurament Iocast, heroi connectat amb Posidó pel mite de fundació, també estaria representat en les monedes regines⁸⁹. Aquest esquema Posidó – jove estimat es repeteix també a Zancle amb la figura d'Orió. Sobre aquest tema es parlarà més detalladament a l'apartat de Zancle, car la documentació és més completa.

⁸⁵ Cordano 1974: 89.

⁸⁶ Fischer-Hansen 2009: 226.

⁸⁷ Annex: 15 (Estrabó VI, 1, 5).

⁸⁸ Annex: 13 (Estrabó III, 5, 5).

⁸⁹ Camassa 1986: 158-159.

2.4.4 ALTRES CULTES DE LA POLIS

Gràcies a altres fonts d'informació, com la numismàtica o l'epigrafia, es pot documentar l'existència d'altres cultes que no han tingut rellevància a les fonts: és el cas d'Atena, els Diòscurs o Asclepi⁹⁰. Una inscripció⁹¹ que data del segle II a.C. testimonia les celebracions en honor de la dea Atena, que incloïen jocs (*agoni*), que un tal Gneu Aufidi va guanyar (*stefanôσαι*); així mateix també és una prova de la duració del culte a la deessa des d'època grega i que resistí llargament a la influència romana.⁹²

Es documenta un *Herakleion akron* a la zona fronterera entre Rhégion i Locri, a oest del Cap Spartivento, a l'actual Castellace. Segons Cordiano, sembla que el santuari hauria estat compartit al seus inicis (s. VIII-VII) per les dues *poleis*, però després desaparegué per crear la zona de frontera.⁹³

Als segles IV-III s'hi posiciona un *oppidum* mamertí (*Oppidum Mamertina*).⁹⁴ Estava situat vora el riu Petrace, entre el territori regí i la localitat locrina de Medma. La intenció era recuperar el paper de l'antiga Metauros dins el seu territori a través d'un santuari d'Heracles per tal de delimitar els límits del seu terreny envers Locri.⁹⁵ En aquesta localitat es trobà un fragment de *calderone* amb una dèdica a Heracles regí, que juntament a un estípit votiu, permet proposar una datació a finals del segle VI-V a.C.⁹⁶ Heracles era considerat entre els regins – i grecs en general – una figura protectora de les fronteres.⁹⁷

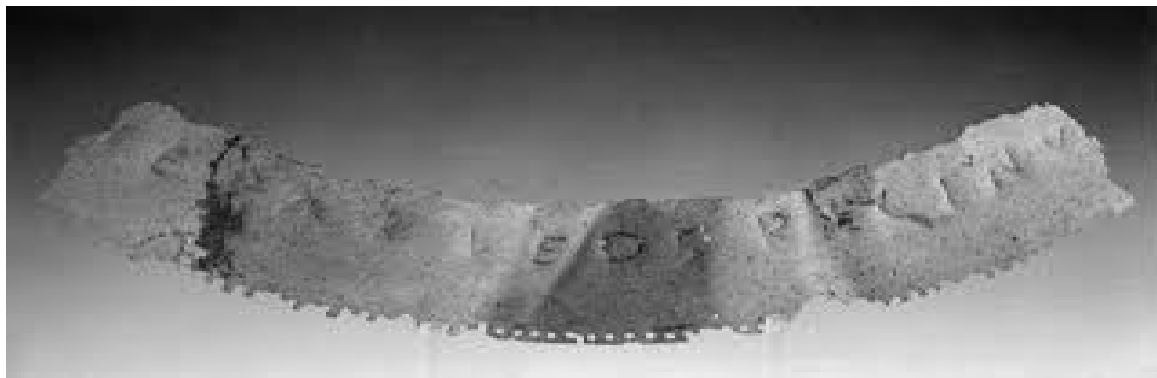

Figura 7: Fragment amb inscripció a Heracles regí (Imatge extreta de Gras 2000).

⁹⁰ Camassa 2000: 90; IG XIV 612; 615.

⁹¹ IG XIV 612.

⁹² Ghindatti 1974: 545.

⁹³ Cordiano 2014: 26.

⁹⁴ Cordiano 2014: 57.

⁹⁵ Costamagna 2000: 230.

⁹⁶ Guzzo 1987: 171; Costamagna 2000 : 2-3; Camassa 1986: 153-154.

⁹⁷ Cordiano 1997: 5.

La figura d'Heracles, que genera una mitologia al voltant de l'estret enllaçada amb el mite dels bous de Gerió, es relaciona també amb la figura d'Escil·la. Tzetzes⁹⁸ transmet dues versions, el mite, en què Escil·la és una dona que es converteix en monstre marí – al que mata Heracles – per la gelosia d'Amfitrite, esposa de Posidó, i l'altre en que Tzetzes simplement identifica l'accident geogràfic i el situa a Rhégion. La ubicació d'Escil·la i Caribdis, a banda i banda de l'estret, de la mateixa manera que Rhégion i Zancle, no s'escapà als antics. Els complicats corrents de l'estret portarien a la identificació del lloc amb la residència dels monstres marins que descrigué l'Odissea, traslladant l'univers mític en la geografia d'Occident. A això s'afegeix el testimoni d'Estrabó⁹⁹, que identifica un cap anomenat *Skyllaion* que servia de fortificació per controlar l'accés a l'estret.

Com es deia abans, la memòria del passat es reinventa contínuament d'acord a les necessitats del moment. En el cas de Rhégion i Locri, dues ciutats en disputa durant un llarg temps, Timeu¹⁰⁰ transmeté un mite en el que les cigales situades al riu Petrace, riu fronterer entre les dues ciutats, només cantaven a la banda de Locri i a la de Rhégion no, fet que ajudar als locrins a guanyar una agonia musical als regins. Ara bé, Diodor (Diodor Sícul IV, 22, 5; Solí II, 40) ha transmès un mite en el que Heracles, després de robar els bous de Gerió, es dirigí cap a la zona del Petrace on intentà dormir, però el cant de les cigales no li permetia. Enfadat, va demanar als déus que fessin callar totes les cigales i des de llavors no es senten cigales a cap banda del riu. Aquest mite posa de relleu una nova situació política entre les dues *poleis*, eliminant l'únic element – en el mite – que les separava.

La majoria de dades presentades responen a la *chora* regina perquè la ciutat de Rhégion presenta dificultats per obtenir documentació car l'actual Reggio està situada a sobre. Tot i així, algunes excavacions dutes a terme sobretot a inicis del segle XX, han portat a la llum un poc d'informació sobre els cultes a dins la ciutat. Una de les troballes més antigues és l'anomenada zona Griso-Labbocchetta, on s'han documentat diversos dipòsits votius units a restes parcials d'un edifici. Entre altres objectes, hi havia petites estàtues femenines que permeten intuir el culte a una divinitat femenina, segurament Demèter¹⁰¹. En aquest santuari de Griso-Labbocchetta es documenta una activitat ininterrompuda des del segle VII fins el IV a.C. Ocupava una zona àmplia, entre 30 i 40 m. entre l'actual via Filippini i la via Tripepi (E-O) i les vies Paolo i Palamella (N-S). El santuari devia estar inicialment fora de la ciutat. En les excavacions del segle XIX es va trobar una part de la murada del *temenos*; gràcies a les restes de terracotes arquitectòniques es formulà la hipòtesi de

⁹⁸ Annex: 48 (Tzetzes *Escolis a Licòfron*, 45).

⁹⁹ Annex: 15 (Estrabó VI, 1, 5).

¹⁰⁰ Annex: 42 (Timeu fr. 43).

¹⁰¹ Camassa 1986: 161-162; Guzzo 1987: 151.

l'existència, a més del temple de grans dimensions, d'una sèrie d'estructures annexes i un petit temple amb pronaos que es data al segle VI a.C. Entre les estatuetses, un gran nombre representen una figura femenina entronitzada que porta el polos, també amb el bust decorat amb *ariballoi* (igual a les que es documenten a Gela o Agrigent), també estatuetses dempeus, entre les quals moltes amb torxa o un porquet i també figures nues assegudes. Aquestes estatuetses representen 1/3 part de tots

els materials

trobat a la

ciutat fins ara. També s'han documentat nombrosos vasos de reduïdes dimensions que s'enquadren dins el culte a una divinitat mare. El santuari es convertí en urbà amb l'ampliació de les murades el segle V a.C.¹⁰²

Figura 9: Antefixa del santuari Griso-Labboccetta (imatge extreta de Wikicommons).

Figura 10: Figures femenines dançant trobades al santuari Griso-Labboccetta (imatge extreta de la web calabriagreca).

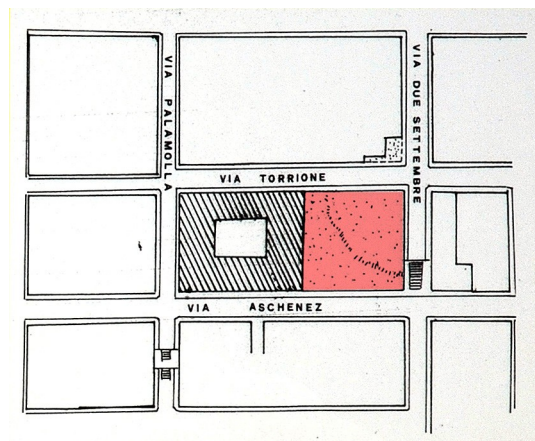

Figura 8: Planimetria del santuari Griso-Labboccetta (imatge extreta de Wikicommons).

Figura 11: Estàtua d'una figura femenina sedent trobada al santuari Griso-Labboccetta (imatge extreta de Wikicommons).

¹⁰² Andronico 2002: 211-212.

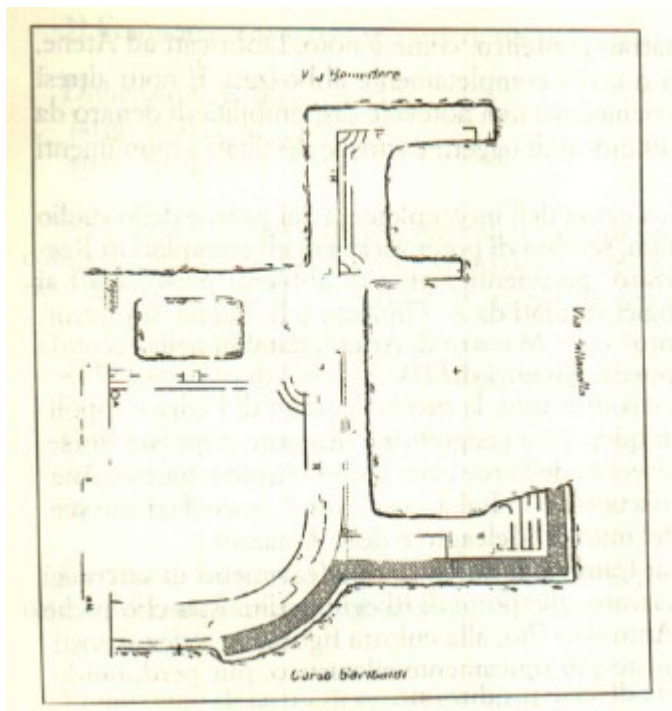

Figura 12: Planta del conjunt termal on es situaria el gimnàs de Rhégion (imatge extreta de Lattanzi 2002).

Encara avui es discuteix la ubicació del gimnàs de Rhégion, prèvia residència d'Anaxilaos, el tirà, testimoniats per Teofrast i Plini¹⁰³. El gimnàs, en època hel·lenística, ja no es tracta només d'un edifici on realitzar activitats esportives, sinó un centre social i religiós de la comunitat. Es conserven 3 inscripcions que mencionen el càrrec de *Ginnasiarca*, una de les magistratures menors al món antic, però que en època hel·lenística es transforma en un càrrec honorífic. Les 3 inscripcions gregues pertanyen a bases d'estàtues que es daten al s.II a.C.; una vers el 83 a.C. Una de les inscripcions es trobà probablement *in situ* (una altra era reutilitzada en el mur medieval, l'altra de

proveniència desconeguda), podent proposar com a localització del gimnàs entre els carrers Garibaldi, Palamolla i Camagna, on avui en dia se situa la Banca d'Italia. Prop d'aquesta zona se situaven els temples i l'antiga àgora. On la Banca d'Italia també es trobaren restes d'un conjunt termal i restes de clavegueram.¹⁰⁴ L'existència del gimnàs, a més, està testimoniada també en l'epigrafia, on es menciona el càrrec de ginnasiarca¹⁰⁵.

A Rhégion està molt ben testimoniats el culte a Asclepi i Hígea a través de les monedes, datables durant la I Guerra Púnica (nº 62 en aquestes monedes, de fet, es veuen semblances entre la representació d'Hígea i la estàtua de Messina, antecedent comú?). Però el culte encara es pot seguir més enrere, en el testimoni de Pausànies sobre una dedica d'estàtues a Olímpia, entre les quals Asclepi i Hígea (V, 26, 2), connectant el culte amb l'època d'Anaxilaos.¹⁰⁶

¹⁰³ Annex: 32 (Plini XII, 7); 41 (Teofrast *Hist. Plnt.* IV 5, 6).

¹⁰⁴ Lattanzi 2002: 185-187.

¹⁰⁵ SEG 1418; IG XIV 616.

¹⁰⁶ Britto 2002: 136-137.

3. ZANCLE

3.1 ANTECEDENTS I ÀREA: PRESENTACIÓ GEOGRÀFICA

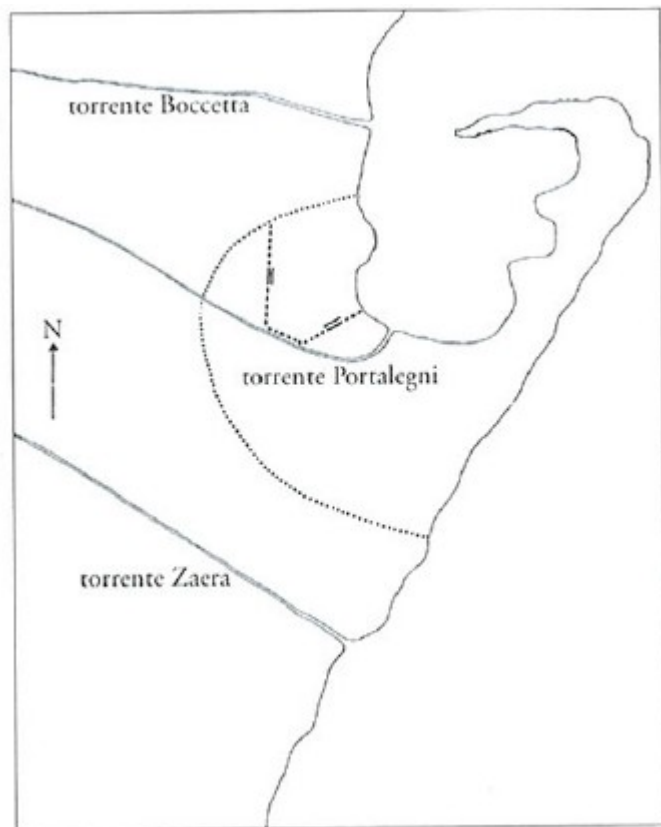

Figura 13: La línia de punts marca l'extensió que es creu que tindria Zancle (imatge extreta de Veronese 2006).

Zancle se situava a la costa oest de l'estret de Messina, a uns 10 kms. al sud del Cap Peloro. El seu port traça de forma natural un extrem amb forma de falç. Es col·loca en una zona de gran interès pel control comercial i s'ha habitat sense interrupció fins l'actualitat.¹⁰⁷ Poc es coneix de l'urbanisme de Zancle d'època arcaica. Sembla que es desenvolupà a la plana costera a sud del port i que les seves dimensions serien superiors a les d'època clàssica i hel·lenística. En els darrers anys s'han aconseguit identificar algunes artèries de les vies principals de la ciutat així com dels recursos hídrics; sembla que en època arcaica la zona entre Zancle i Mylae seria rica en corrents durant les èpoques estivals. Aquesta darrera hauria estat d'especial interès per la seva fertilitat.¹⁰⁸

La zona de la falç, avui en dia anomenada San Raineri, i la planura de Zancle són zones al·luvials, poc aptes per l'agricultura, que reflexa l'interès comercial de l'assentament; posteriorment per abastir-se ja fundaren Mylae.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Scibona 1992: 16.

¹⁰⁸ Veronese 2006: 140-141.

¹⁰⁹ Bacci 2000: 237.

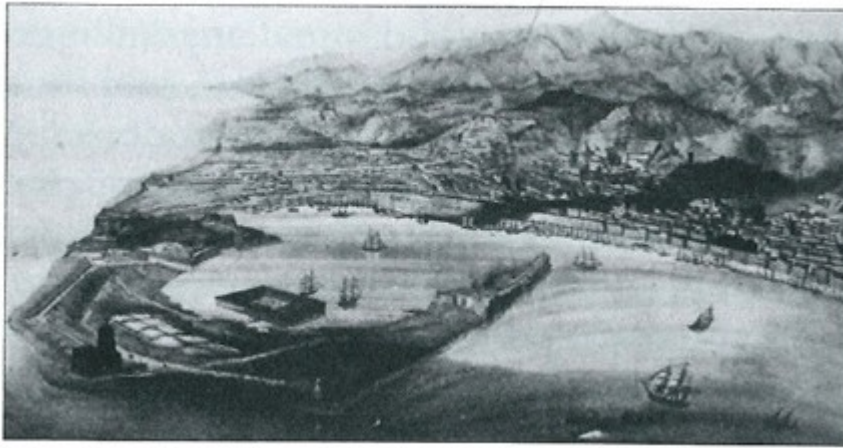

Figura 14: Port falcat de Zancle (imatge extreta de Veronse 2006).

Els límits de la primera fundació de Zancle eren els següents: al nord-est, el torrent Portalegni i al sud-oest el torrent Camaro o el Zaera. La península falcada estava alguns metres més elevada que en l'actualitat. El port, que devia englobar també la desembocadura del Portalegni, era la part més interna de la badia en la qual també s'han documentat materials d'època arcaica.¹¹⁰

3.2 PROBLEMÀTICA HISTÒRICA

Tal i com succeeix a Rhégion, Zancle ha estat una ciutat que ha continuat habitada fins avui en dia, fet que ha dificultat les tasques arqueològiques. La ciutat, a més, també sofreix l'activitat sísmica. Per aquestes raons, tot i que se sap que en l'antiguitat i fins època bizantina la ciutat fou monumental, quasi no es troben traces.

Després del terratrèmol del 1908, Orsi posà en evidència la manca de coneixement de l'antiga Zancle per les característiques abans esmentades i encoratjà els estudiosos del moment a aprofitar la desgràcia en favor de l'arqueologia. Durant la primera meitat del segle XX es dugueren a terme unes quantes excavacions arqueològiques, sobretot en la zona de necròpolis i d'habitatge urbà. D'aquestes la més important fou la realitzada pel propi Orsi a la plaça del Duomo (1915).¹¹¹ Entre el 1926 i el 1927 Orsi excava un pou a la punta de la falç amb dipòsits votius d'*aryballoi* protocorintis i altres vasos, entre ells de producció local. Orsi els identifica com una àrea sacra. Entre el 1935 i 1936 es descobreix la gran necròpolis als *Orti della Maddalena*. El primer treball sobre la topografia de la ciutat basat en les dades arqueològiques arriba de la mà de Vallet el 1958 amb la publicació de *Rhegion et Zancle*, que analitza els materials ceràmics inèdits de les

¹¹⁰ Bacci 2000: 240.

¹¹¹ Scibona 1992: 17.

excavacions que es venien succeint des d'inicis de segle.¹¹²

Entre els anys 70 i 90 es realitzaren nombroses intervencions arqueològiques, en les quals es documentaren nombroses restes ceràmiques i altres objectes lapidis, que van des del Bronze fins època mamertina, però poques estructures, sobretot habitatges.¹¹³ La primera gran resta monumental trobada de la ciutat fou una fortificació a la via Santa Marta amb una llargària d'uns 25 m. i 5 m. d'amplària. També comptava amb una zona per drenar les aigües. També s'han anat documentat diverses estructures muràries de manera fragmentària.¹¹⁴

3.3 MITE DE FUNDACIÓ

Inicialment, Zancle fou fundada per un grup de pirates de Cumes als que posteriorment s'hi afegiren uns colons de Calcis i junts l'habitaren. Tucídides també ens dóna el nom dels dos fundadors, Perieres de Cumes i Cratemenes per Calcis. Posteriorment, la ciutat fou presa pels samis.¹¹⁵ Herodot¹¹⁶ proporciona una versió més detallada del que succeí: els samis, persuadits per Anaxilaos, tirà de Rhégion, ocuparen Zancle aprofitant que els zancleus es trobaven fora assetjant una ciutat sícula. A aquestes versions s'afegeixen les d'Estrabó i Pausànies, que coincideixen en relatar el doble origen i l'apropiació de la ciutat pels samis. Diuen¹¹⁷ que foren ells qui canviaren el nom de Zancle per Messana, en honor de la seva pàtria del Peloponès. Del relat de Tucídides es diferencien clarament dos moments diferents: una primera precolonització amb els pirates, a la que seguiria la fundació *oficial* per part de Cumes amb la presència de dos fundadors grecs, símbols de l'oficialitat i reconeixement *internacional* de l'acte.¹¹⁸ La figura dels pirates encaixa en la concepció de l'estret com a punt estratègic

Tot i la unanimitat de les fonts en presentar Cumes com la polis d'origen dels pirates, els estudis ceràmics, que es daten al segle VIII a.C., relacionarien aquests pirates amb Pitecussa. Gràcies a les fundacions d'altres colònies, es pot situar la fundació de Zancle versemblantment entre el 730 i el 725 a.C.¹¹⁹

¹¹² Scibona 1992: 25.

¹¹³ Scibona 1992: 29.

¹¹⁴ Scibona 1992: 35-36.

¹¹⁵ Annex: 44 (Tucídides VI, 4, 5).

¹¹⁶ Annex: 21 (Herodot VI, 22-24).

¹¹⁷ Annex: 27 (Pausànies IV, 23, 6-10).

¹¹⁸ Veronese 2006: 136.

¹¹⁹ Vallet 1958: 140; Veronese 2006: 138.

Tal com succeí amb Rhégion, l'actual ciutat de Messina ocupa el lloc de l'antiga Zancle, fet que unit als mateixos problemes sísmics de la Calabria, dificulta en gran mesura l'obtenció de dades arqueològiques exhaustives. Sembla que la ciutat es desenvolupà a la plana costera situada al sud del seu famós port fortificat en forma de falç.¹²⁰

En el fragment 43 de Cal·límac¹²¹ es conta la disputa entre els dos fundadors pel reclam de la fundació de Zancle, portada davant de l'oracle de Delfos, qui finalment decideix que cap dels dos hagi de ser considerat com a tal, i el que és més important, rebre els honors pertinents de la ciutat. Aquest fet podria respondre al canvi de nom de la ciutat per part d'Anaxilaos de Rhégion a Messene; potser aquest canvi de nom també va comportar la creació d'un nou mite fundacional, amb un nou fundador i una nova identitat, que va fer entrar en conflicte amb la que ja hi havia. De totes maneres, el fragment també indica que els zancleus, com que no disposaven d'un fundador elegit, adreçaven les seus sacrificis i gests *a qui fos que havia fundat la ciutat*. La ciutat, tot i transmetre el mite de la seva fundació a través de Perieres i Cratemenes, no identificava el seu fundador però obria la possibilitat a honorar ambdós.¹²²

El fragment de Cal·límac també introdueix el mite de la falç de Cronos, relacionada amb la toponímia del lloc. Diu Cal·límac que precisament a Zancle fou on Cronos castrà el seu pare Urà i on amagà la falç. Zancle no és l'únic nucli que demostra una clara afiliació amb el mite d'Urà. El mite situava a Còrcira l'episodi de la castració d'Urà, ciutat d'origen euboic que antigament s'anomenava *Drepane*, falç, acotant la tradició sobre aquest mite en àrea euboica.¹²³ A la mateixa illa de Sicília se situa l'actual població de Trepani, en l'etimologia de la qual es troba la paraula *drepanon*.¹²⁴

3.4 DIVINITATS

Tal i com succeïa a Rhégion, les fonts revelen molt poc de les divinitats honorades a Zancle i és en canvi l'epigrafia i la numismàtica qui aporten més pistes. En el cas d'aquesta polis, a diferència de l'anterior, sí que s'han documentat estructures sacres que, tot i que no s'hagi trobat el

¹²⁰ Veronese 2006: 140.

¹²¹ Annex: 4 (Cal·límac fr. 43).

¹²² Antonelli 1996: 319.

¹²³ Antonelli 1996: 320.

¹²⁴ Antonelli 1996: 323.

déu a qui es consagraren, testimonien la presència d'uns determinats tipus de cultes gràcies a la documentació arqueològica trobada.

3.4.1 ORIÓ / POSIDÓ

Diodor Sícul¹²⁵ transmet la notícia d'un important santuari extraurbà dedicat a Posidó a la zona del Peloro, instaurat per Orió, mentre explica la mitologia referent a l'heroi a Sicília. A més del temple a Posidó, Orió també es va encarregar de construir el port pel sobirà de la ciutat, anomenat Zancle. Anomenar el sobirà amb el nom del país és un recurs comú, sobretot quan s'intenten crear etimologies que relacionin l'un i altre. En aquest cas, es dona el nom de Zancle al sobirà per enllaçar amb l'antic nom de la ciutat, que en temps de Diodor ja ha canviat el nom a Messene. Diodor també relata les diferents versions que circulaven per l'origen de l'estret: o bé la terra es separà per uns terratrèmols o bé fou erosionada pel mar que la colpejava per les dues bandes. Ens diu que precisament aprofitant aquest trencat, Orió formà el promontori del Peloro i allà instal·là el temple, que *era honorat de manera especial pels habitants*.

Existeix connexió entre la zona de la falç, això és, el port de Zancle, i el cap Peloro, el punt més estret de l'estret, que evidencien la funció de passatge de l'estret, *porthmos* i *poros* alhora. Quan Estrabó (VI, 2, 3) descriu Zancle ho fa com si es tractàs d'un cos, on Zancle és l'aixella (*maschalé*) i el Peloro és el cap, donant més importància, doncs, a aquest últim. L'adjectiu *pélôr*, que significa extraordinari, meravellós, (d'on prové el nom del cap Peloros, tant en masculí - *pélôros*- com femení - *pelôris* o *pelôriás*-) s'associa constantment a personatges de l'èpica i la mitologia dotats d'una gran força (divinitats guerreres i gegants) o que realitzen tasques sobrehumanes. En aquest grup s'enquadra Orió (Od. XI, 572). També s'associa a monstres marins, com per exemple Escil·la (Od. XII, 87).¹²⁶

Figura 15: Moneda de Zancle amb la nimfa Pelorias i l'heroi Pheraimon (imatge extreta de la web caponatameccanica).

¹²⁵ Annex: 9 (Diodor Sícul IV, 85, 5).

¹²⁶ Prestianni 2002:142-146.

L'ús de la forma femenina, que és la més antiga i que pot reconstruir-se fins a la seva forma indoeuropea, apostant per una fixació del nom ja en època micenea, s'associa a la custòdia d'una divinitat femenina, la nimfa Pelorias, documentada en algunes monedes (entre el 411 i el 408) acompanyada d'un cavall o de l'heroi local *Pheraimon* i un trident, així com altres símbols com el dofi, la llebre o copinyes. Sembla que la introducció de la forma masculina té el seu origen durant les guerres púniques, relacionat amb el nom d'un timoner d'Aníbal, anomenat Peloros. La forma més antiga atestada es troba a Sal·lusti.¹²⁷

No sols s'atribuïa a Orió la formació del Peloro, sinó també la del promontori de l'Acte, que era el port Zancle.¹²⁸ Orió organitza el territori de la polis, creant els dos promontoris però també organitza la vida religiosa i social de la polis instaurant el culte a Posidó, en la manera en que consagrar els primers *temenoi* és dels primers actes en la creació/fundació d'una ciutat. Orió adquireix connotacions d'heroi fundador, però tot i així no s'atesta cap culte a Orió, sinó només a Posidó, tot i que aparegui en les monedes i a més lligat a la llebre, com a caçador. A més, no es tracta d'un mite de fundació perquè ja existeix un rei, Zanclo, d'una ciutat, Zancle. Es tracta, més ben dit, d'un mite d'aculturació, utilitzat pels nouvinguts per apropiat-se del territori a través del mite d'un heroi que ha deixat la seva impronta prèviament (tal com Iocast a Rhégion). El mite d'Orió-Posidó reflecteix una clara influència euboica-beòcia. El culte de Posidó, a més, té la pretensió d'ocupar el lloc que prèviament ocupava la nimfa Pelorias i substituir-la, car podria tractar-se d'un culte local previ, que de totes maneres reneix amb força vers el segle V a.C.¹²⁹

3.4.2 HERACLES MANTICLE

Heracles posseïa un santuari extraurbà dotat amb fonts, temples i altars on se l'honorava amb l'epítet Manticle, nom del fundador del seu santuari, de procedència messènia del Peloponès, segons Pausànies.¹³⁰ Aquest Manticle havia vingut junt amb altres messenis cridat per Anaxilaos, tirà de Rhégion, de procedència també messènia, per tal d'ocupar la ciutat quan els zancleus eren fora. Pausànies¹³¹ menciona en un altre fragment l'existència d'un sacerdot d'Heracles, al que dona l'epítet de Manticle. Varis estudiosos han hipotetitzat que l'actual localització del santuari sigui la església de Santa Maria Annunziata dei Catalani¹³², argumentant que podria datar-se al segle IV,

¹²⁷ Prestianni 2002: 148-149.

¹²⁸ Annex: 9 (Diodor Sicul IV, 85, 5).

¹²⁹ Prestianni 2002: 156-158.

¹³⁰ Annex: 27 (Pausànies IV, 23, 6-10).

¹³¹ Annex: 28 (Pausànies IV, 26, 3).

¹³² Veronese 2006: 146.

moment de l'arribada d'expedicions de messenis que haurien portat amb ells el culte, deduït de l'epítet, i haurien edificat el santuari per aquest propòsit.

3.4.3 ÀRTEMIS PHAKELITIS A MYLAE

El 716 a.C. Zancle fundà Mylae per ajudar a sostenir econòmicament la ciutat, ja que es tractava d'una àrea particularment fèrtil. Es tractava d'un *phrouros* que mai esdevengué independent.¹³³

Se situa el temple d'Àrtemis *Phakelitis* a les rodalies de Mylae o, més genèricament, del cap Peloro – on també s'havia instal·lat el temple de Posidó –. Lucili¹³⁴, que com s'ha comentat en l'apartat de Rhégion, servia per situar la *Phakelitis* en territori regí gràcies a l'aportació de Pomponi Sabí¹³⁵, en realitat pot aplicar-se també a Sicília. És Vibi Seqüestre¹³⁶ qui situa el santuari a prop del Peloro. Un altre *Artemision* és mencionat per Apià¹³⁷ als voltants de Mylae, a prop de l'anomenat riu *Phacelinus*, clarament relacionat amb l'epiclesi de la dea. Es pot assumir, donada la proximitat dels dos santuaris i del nom del riu, que en realitat es tractaria del mateix santuari. De nou es veu com l'element aquàtic juga un paper fonamental en el culte específic de la *Phakelitis*, íntimament relacionat amb la situació liminar i els ritus de pas. A aquestes fonts es pot afegir el fragment de Sili Itàlic¹³⁸ que menciona una *sedes Facelina* on estaria la Diana de Toant. Aquest Toant és el rei de la Tàuride on fou portada Ifigènia i on es consagrà com a sacerdotessa d'Àrtemis. Posteriorment Orestes, el seu germà, se l'emportà junt amb l'estatueta de la dea cap a Occident, primer a Rhégion i després cap a Tíndari¹³⁹. El mite, doncs, enllaça l'itinerari del *xoanon* a Rhégion i Mylae-Zancle on serveix de leitmotiv per instaurar el culte a la divinitat, connectada a més amb l'Àrtemis Tàurica que es venerava a Grècia.

Segons Pace¹⁴⁰, tots aquests noms tendrien una derivació comú i *Phacelinus* significaria *fiume della boscaglia acquitrinosa*, que connectaria amb l'epítet *Nemorensis* també aplicat a Diana a *Aricia*; allà, *Nemorensis* també és el nom del llac i del territori.

¹³³ Veronese 2006: 138.

¹³⁴ Annex: 23 (Lucili *Carminum Reliquae* 3, 103-104).

¹³⁵ Vegi's nota 68.

¹³⁶ Annex: 50 (Vibi Seqüestre *De fluminibus*. p.16).

¹³⁷ Annex: 2 (Apià V, 116).

¹³⁸ Annex: 38 (Sili Itàlic XIV, 260).

¹³⁹ Annex: 40 (Teòcrit *Scholia in Theocritum Vetera* 1B).

¹⁴⁰ Pace: φακὸς βρύον τὸ ἐν τῇ λιμνῇ dins Cordano 1974: 88.

3.4.5 ALTRES CULTES DE LA POLIS

Es té constància del culte a la nimfa Pelorias, Asclepi i Higea a través de la numismàtica i l'epigrafia. S'han trobat també restes arqueològiques del santuari de les divinitats sanadores a la Piazza del Duomo de Messina.¹⁴¹ Es va començar a estudiar al segle XVII, tot i que ja es coneixia com a mínim d'un segle abans, una petita columna amb una inscripció, per una cara, dedicada a Asclepi i Higea i, per l'altra, a l'emperador Antoní Pius. Les característiques internes dels dos epígrafs són diferents. Estava ubicada al Duomo, però després del terratrèmol del 1908 va desaparèixer¹⁴².

Figura 16: Reproducció de la columna avui perduda (imatge extreta de Manganaro 1996).

També a prop del Duomo, les excavacions arqueològiques han tret a la llum una estàtua d'Higea sense cap (es calcula que mesuraria 1,80 m.), junt amb unes estructures d'un edifici datable entre època hel·lenística i època romana. Podria tractar-se d'un santuari, també s'han trobat restes de capitells i altres peces de marbre, així com una estàtua masculina del mateix material marmori que la d'Higea, que podria tractar-se d'Asclepi. Ambdues estàtues es daten vers els segles I-II d.C. També es trobaren restes d'una porta o pòrtic, que corresponen a un edifici de caràcter públic. Un altre element per reforçar la hipòtesi d'un Asklepeion en aquesta zona és una gran columna amb la inscripció TRYGONI. *Trygon* era el nom de la nodrissa d'Asclepi; també a la mateixa zona. A més, just al costat es trobava el torrent Portalegna, situant així el santuari vora un curs d'aigua,

¹⁴¹ Veronese 2006: 147.

¹⁴² Britto 2002: 127-129.

característica imprescindible per un Asklepeion i el culte que s'hi duia a terme. També al barri ceràmic de la ciutat, s'ha trobat un fragment de copa amb una inscripció a Higea, que es data al segle III a.C., testimoniant l'antiguitat del culte.¹⁴³

Gràcies a la numismàtica s'han pogut identificar altres cultes de la ciutat, entre els que destaca el del déu Pan, relacionat amb la figura de la llebre, i la nimfa Pelorias acompanyada de *Pheraimon*, fill d'Eol.¹⁴⁴

En els anys 20, Orsi va descobrir les restes d'un petit santuari a l'actual localitat de San Ranieri, propera a la falç de Zancle, al seu nord. Es documentà un dipòsit votiu amb diversos objectes ceràmics locals i d'importació que, segons Orsi, faria referència a la nimfa Pelorias. Gràcies a la ceràmica s'acotà l'arc cronològic als segles VIII-VI a.C.¹⁴⁵

El culte d'Apol·lo a Zancle, a pesar del fragment de Cal·límac sobre la intervenció del déu en un conflicte entre els fundadors¹⁴⁶, on exercí al funció oracular, sembla que no tingué rellevància fins l'arribada dels mamertins.¹⁴⁷

Durant els anys 2006-2007 s'han portat a terme unes excavacions a la ciutat de Messina que han tret a la llum unes estructures sacres de caràcter monumental. S'han pogut individuar 4 fases constructives que van des del segle VIII al VI i que es componen de diversos edificis¹⁴⁸. S'han trobat peces de ceràmica de taula i també restes animals manipulades per ser cuinades que responen a ritus de fundació i/o consagració que consistirien en libacions d'aliment i beguda, així com sacrificis cruentos. Les restes es daten vers finals del segle VIII i – tenint en compte la datació de la fundació entre el 730-725 – el ritus podria correspondre o bé a la fundació de la ciutat, un cop ja estigués establerta, o bé a la consagració del santuari. Es desconeix a quina divinitat o divinitats es dedicaria inicialment el santuari, car els materials datats pels primers segles del santuari no són nombrosos pel que fa a objectes votius. En canvi, pel segles VI-V es daten un conjunt d'estatuetes femenines i també antefixes i terracotes arquitectòniques, tot i que no es pot determinar tampoc la divinitat. Finalment, pel que fa a les estructures més antigues del santuari, un dels edificis presenta una banquetta adossada en forma de Π, que tant podria servir per col·locar-hi objectes votius o

¹⁴³ Britto 2002: 132-135.

¹⁴⁴ Camassa 1986: 152.

¹⁴⁵ Gras 2002: 16.

¹⁴⁶ Annex: 4 (Cal·límac fr. 43).

¹⁴⁷ Costabile 1979: 535-536.

¹⁴⁸ Bacci *et alii* 2012: 929.

l'estàtua de culte com de banc per àpats rituals. La manca d'una referència a una divinitat concreta ha fet pensar als investigadors, seguint el fragment 43 de Cal·límac, que podria tractar-se del culte al fundador o fundadors.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Bacci *et alii* 2012: 935-939.

4. CONCLUSIONS

En aquest treball s'han analitzat dues *poleis* de la zona magnogrega, Rhégion i Zancle, que, tot i les poques dades de les fonts i de les dades materials, permeten traçar les línies bàsiques de la vida religiosa de les colònies. Rhégion compta amb dos mites de fundació, un de tipus dèlfic i un altre mitològic. En el primer s'observa l'esquema colonitzador bàsic de les colònies d'Occident: crisi a la metròpolis, consulta de l'oracle, missatge críptic que cal interpretar i fundació de la colònia, amb els corresponents honors a Apol·lo. Una segona versió de la fundació introduïa la variant messènia, segurament afegida amb posterioritat, però a la vegada donant peu a la menció del culte a Àrtemis. El segon mite de fundació, el mític, se situa en un moment de precolonització i marca el pas d'un heroi grec previ a la fundació dels colons que en seguiran les passes amb posterioritat. En el cas de Zancle s'observa un esquema similar: un heroi grec, també relacionat amb Posidó, que va delimitant el territori – Orió de fet construeix els promontoris – i alhora va instaurant els pilars religiosos i socials de la futura polis, com el temple de Posidó. En aquest cas, però, s'introdueix un nou element, que és una població prèvia, governada per un rei, Zancle, d'igual nom que la ciutat. El segon mite de fundació de Zancle conta dues fundacions, la primera a mans dels pirates de Cumes – tot i que ja s'ha vist que les restes apunten cap a Pitecussa – i la segona amb un component mixt Calcis-Cumes. La situació peculiar d'una doble fundació, amb un fundador per cada ciutat, crea un problema que deriva en que la ciutat no té un fundador i s'honora un personatge o personatges indeterminats.

El culte a Apol·lo, reflectit en el mite fundacional i també en el d'Orestes, té una gran importància a Rhégion. Es devia tractar de la divinitat principal i comptava com a mínim amb un temple a la ciutat, com testimonien les restes arqueològiques, i potser un altre temple fronterer, com transmeten les fonts, tot i que també podria tractar-se d'un culte a l'espasa d'Orestes. De la mateixa manera que es feia a Delfos, es celebren unes *daphnephoria* i es canten peans a la primavera. També en honor seu, segurament, seria la festa compartida amb Zancle en la què intervindrien el cor de joves acompanyats musicalment. Tot i la seva importància a Rhégion i altres ciutats de la zona, Apol·lo no compta amb cap reconeixement especial a Zancle, de fet ni tan sols intervé l'oracle en la seva fundació. La vessant màntica, de totes maneres, queda coberta amb la figura d'Heracles Manticle. De nou sorgeixen els messenis del Peloponès a la zona magnogrega, convidats a Zancle per Anaxilaos, d'origen també messeni.

Sembla que el culte d'Àrtemis al sud d'Itàlia i Sicília, excepte a Rhégion i Siracusa on hauria

tingut un paper cabdal en la fundació de les ciutats, hauria estat útil pel control del territori i la formació de subcolònies, com es fa evident a la zona de l'estret, especialment en el cas de Zancle. Hi hagué un gran increment en la difusió del culte d'Àrtemis coincidint amb la tirania de Dionisi I de Siracusa, clarament relacionada amb l'expansió d'aquesta per les zones mencionades. Aquest augment es fa evident amb l'increment de terracotes trobades als santuaris i a les zones habitades, tant a les ciutats gregues com a les hel·lenitzades.¹⁵⁰ La figura de la deessa, amb el seu epítet *Phakelitis*, es relaciona amb Àrtemis Limnatis a Messènia, així com altres formes. Sembla que l'epiclesi *Phakelitis* restringiria el seu radi a la Magna Grècia. De vital importància seria a Rhégion, connectada amb el mite d'Orestes i desenvolupant una funció rellevant en la zona frontera, on es durien a terme ritus de pas semblants als d'Orthia o Brauron, que són característics d'aquesta dea i dels cultes de les zones liminars. Diverses hipòtesis s'han plantejat per la seva ubicació, però cap amb seguretat. Sembla que igualment un altre temple de la deessa se situaria a prop de la polis o a dintre. A Zancle, tot i no tenir el culte situat en la pròpia polis ni la seva *chora*, sí que es localitza en la seva subcolònia, Mylae.

El culte de major importància a Zancle és el de Posidó, lligat amb el mite fundacional o prefundacional d'Orió, qui instaura el seu culte. Nombrosos autors varen tractar el tema de les illes separades del continent, en aquest cas Sicília. Diversos eren els motius que s'hi donaven, des d'erosió marítima fins a sismes. Tots aquests fenòmens s'engloben dins del control del déu Posidó, a qui el mite també atribueix el trencament per l'estret. A Posidó, doncs, se li erigí un temple fora de la ciutat. A l'altra banda de l'estret, a Réghion, tenim l'anomenada columna dels regins o també temple de Posidó, que se situaria en la zona més estreta de l'estret. En la ribera contrària, restes d'una edificació – bé una zona sacra o bé un far o bé ambdues –, testimonien la col·locació a banda i banda d'edificis lligats amb el control marí i amb el culte a Posidó.

Íntimament relacionat amb el tema de la navegació i el control de l'estret sorgeixen Escil·la i Caribdis, també a banda i banda de l'estret, però amb una funció diferent, la de pertorbar el mar i provocar la mort als navegants, metàfora dels canvis en els corrents en aquesta zona particularment perillosa, però idònia pel comerç marítim. D'Escil·la també s'ha transmès el mite de la seva transformació en fera marina, mite relacionat de nou amb la figura d'Heracles, heroi predilecte dels estrets. Ell mateix se situa també a la frontera de Rhégion i Locri, protagonitzant un mite entorn a les cigales i el seu comportament a banda i banda del riu fronterer Halex. Heracles, figura també cabdal en les zones fronteres com aquesta, posa pau als anys de conflicte entre Rhégion i Locri, pau real simbolitzada en el mite que abans serví per simbolitzar l'enemistat.

¹⁵⁰ Fischer-Hansen 2009: 244-246.

Finalment, en el panteó regí i messeni es troben altres divinitats que sens dubte tingueren un paper fonamental en la vida de les *poleis* el testimoni de les quals ha arribat de diverses maneres, sigui a través de l'epigrafia, la numismàtica o la coroplàstica. Principalment es reconeix el culte d'Asclepi i Higea a ambdues ciutats gràcies a les inscripcions i, en el cas de Zancle, possiblement recolzades per les restes d'un edifici termal, previ Asklepeion. De la mateixa manera a Rhégion es reconeix el culte d'Atena i del binomi Demèter-Kore, amb un santuari situat a les afores, potser al cap Leucopetra, fronterer amb Locri. A Zancle es reconeix un culte a la nimfa Pelorias i a l'heroi que l'acompanya, Pheraimon, que serien indicatius d'un culte pregrec a la zona.

En resum, tot i que a simple vista no es compti amb un gran volum d'informació, s'ha pogut extreure un panorama bastant ampli del panteó religiós regí i zancleu, a través de l'anàlisi de les fonts i restes i també gràcies a la informació de la qual ja es disposava per altres zones magnogregues i a Grècia. S'ha fet evident la particular situació d'aquestes dues *poleis* a causa del seu emplaçament a la zona de l'estret, que les posiciona dins l'imaginari grec ja des dels relats homèrics i que esdevé, a través d'aquests, conegut en tot el món grec. La correspondència d'Escil·la i Caribdis és el reflex de les dues ciutats que comparteixen la custòdia de l'estret i que, en conseqüència, projecten un imaginari mític per il·lustrar-ho. Aquest imaginari és compartit, com Escil·la i Caribdis o el culte a Apol·lo i l'Àrtemis *Phakelitis*, però també individual creant personatges particulars que només poden existir en un context concret, com la nimfa Pelorias a Zancle o la proliferació dels santuaris de frontera a la *chora* regina que en canvi no es donen a l'altra polis.

5. Annex: fonts textuais

ANTÍOC ¹⁵¹

1. Fr. 10: Κτίσμα δ'έστι τὸ Ῥήγιον Χαλκιδέων· οὗς κατὰ χρησμόν δεκατευθέντας τῷ Ἀπόλλωνι δι' ἀφορίαν, ὕστερον ἐκ Δελφῶν ἀποικῆσαι δεῦρο φασί, παραλαβόντας καὶ ἄλλους τῶν οἴκοθεν· ὥς δ' Ἀντίοχος φησὶ, Ζαγκλαῖοι μετεπέμψαντο τοὺς Χαλκιδέας, καὶ οἰκιστὴν Ἀντίμνηστον συνέστησαν ἐκείνων.

Traducció¹⁵²

1. Rhégion és una fundació dels calcidis, de qui es diu que, com que estaven sotmesos d'acord amb un oracle a entregar-se un de cada deu a Apol·lo, a causa de l'escassetat de collites, acabaren establint-se aquí, partint des de Delfos en companyia d'altres compatriotes. Com diu Antíoc, els zancleus enviaren a cercar als calcidis i designaren Antimnestos com a fundador aquells.

APIÀ

2. *Samnítiques* IX, 1¹⁵³: ὅτι ὅσοι ἐν Ῥηγίῳ Ῥωμαίων ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ φυλακῇ τῆς πόλεως, μή τι πάθοιεν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, παρέμενον, αὐτοὶ τε καὶ Δέκιος ὁ ἡγεμὼν αὐτῶν, τοῖς ἀγαθοῖς τῶν Ῥηγίωνων φθονήσαντες, καὶ φυλάξαντες αὐτοὺς εὐωχουμένους ἐν ἐορτῇ διέφθειραν, καὶ ταῖς γυναιξὶν ἀκουσίαις συνῆσαν. πρόφασιν δὲ τῆς παρανομίας ἔφερον ὅτι Ῥηγῖνοι τὴν φρουρὰν προεδίδοσαν Πύρρῳ. καὶ Δέκιος μὲν ἀντὶ φρουράρχου τύραννος ἦν, καὶ φιλίαν ἔθετο Μαμερτίνοις τοῖς ἐπὶ τοῦ πορθμοῦ τοῦ Σικελικοῦ κατωκημένοις, οὐ πρὸ πολλοῦ κακείνοις ἐς ἰδίους ξένους ὅμοια δεδρακόσιν.

Traducció¹⁵⁴

2. *Samnítiques* IX, 1: En Regio había una guarnición romana para la seguridad y custodia de la ciudad contra los enemigos. Estos soldados y su jefe, Decio, envidiando los bienes de sus habitantes, aguardaron a una ocasión en que estaban de fiesta en un día sagrado y los mataron y violaron a sus mujeres. Adujeron como excusa de su crimen que los habitantes de Regio iban a entregarle la guarnición a Pirro. Decio se convirtió en gobernante absoluto, en vez de prefecto de guardia, y estableció lazos de amistad con los mamertinos que habitaban al otro lado del estrecho de Sicilia y que, no mucho tiempo antes, habían cometido un ultraje similar con sus propios huéspedes.

¹⁵¹ *Fragmenta Historicum Graecorum* 555 = Estrabó VI.

¹⁵² Traducció pròpia.

¹⁵³ Ed. Teubner 1879.

¹⁵⁴ Gredos 1980.

3. *Fragmenta*, fr. 117: Ἀριστόξενος ὁ μουσικὸς ἐν τῷ Τελέστου βίῳ φησίν, ὅπερ ἐν Ἰταλίᾳ συνεκύρησεν, ὑπὸ τὸν αὐτὸν καιρὸν γίγνεσθαι πάθη, ὧν ἓν εἶναι καὶ τὸ περὶ τὰς γυναῖκας γενόμενον ἄτοπον. Ἐκστάσεις γὰρ γίγνεσθαι τοιαύτας, ὥστε ἐνίοτε καθημένας καὶ δειπνοῦσας ὡς καλοῦντός τις ὑπακούειν, εἴτα ἐκπηδᾶν ἀκατασχέτους γιγνομένας καὶ τρέχειν ἐκτὸς τῆς πόλεως. μαντευομένοις δὲ τοῖς Λοκροῖς καὶ Ῥηγίνοις περὶ τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ πάθους εἰπεῖν τὸν θεὸν παιᾶνας ἄδειν ἑαρινοὺς [δωδεκάτης] ἡμέρας ξ', ὅθεν πολλοὺς γενέσθαι παιανογράφους ἐν τῇ Ἰταλίᾳ.

Traducció¹⁵⁶

3. Aristoxenos el músic digué al final de la seva vida, en que precisament es trobava a Itàlia, que en el mateix moment succeïren uns esdeveniments dels quals un era l'insòlit fet sobre les dones. Car els succeïen tals agitacions que algun cop, assegudes i menjant, com si escoltassin algú que les crida, aleshores es tornaven incontrolables i escapaven i corrien fora de la ciutat. Als locris i als regins que consultaren l'oracle sobre la fi d'aquest succés, el déu digué que cantessin peans de primavera seixanta dies a l'any, fet pel qual sorgiren molts compositors de peans a Itàlia.

4. *Aetia*, fr. 43, vv. 68-79:

Ἰλαὸς ὁ μὲν Κύμης ὁ δὲ Χαλκίδος, ὃν Περιήρης
 ἤγαγε καὶ μεγάλου λῆμα Κραταιμένεος,
 Τρινακρ[ί]ης ἐπέβησα[ν], ἐτείχιζον δὲ πόλιν
 ἄρπασον οἰωνῶν οὐχὶ φυλα[σσομένοι]
 ἔχθιστον κτίστησιν, ἐρωδιὸς εἰ μὴ ἐφέ]ρπει·
 καὶ γὰρ ὁ βασκα[ί]νει πύργον ἐ[γχειρόμεν]ον
 γεωδαῖται κα[ί] σπάρτα διην[εκὲς εὖτε] βάλωνται,
 στείνεα καὶ λευρὰς ὄφρα τάμ[ωσιν ὁ]δοὺς.
 μέρμν[ο]υ μοι περύγεσσι....[.....]ου τε νέοιο,
 εἴ κοτετιξ[.]..ην λαὸν ἔποικον ἄ[γοις].
 ἀλλ' ὅτε δὴ μόσσυνας ἐπάλξεσι [καρτυνθέ]ντας
 οἱ κτίσται δρέπανον θέντο πε[ρὶ Κρόνιο]ν,
 – κείθι γὰρ ὅ τὰ γονῆος ἀπέθρισε [μήδε' ἐκ]ε[ῖν]ος

¹⁵⁵ *Fragmenta Historicum Graecorum* s.v. Apollonius *Hist. Mirab.* 40.

¹⁵⁶ Traducció pròpia.

¹⁵⁷ Ed. Oxford 1949.

κέκρυπται γύπη ζάγκλον ὑπ[ὸ χθονίη, –
 ε[.]τισαν ἀμφὶ πόλῃος· ὁ μὲν θε[.....]εσθαι
 ..[.][.]ν, ὁ δ' ἀντίξουν εἶχε διχο[φροσύνην,
 ἀλλήλοισ δ' ἐλύησαν· ἐς Ἀπόλ[λωνα δ' ἰόν]τες
 εἶρονθ' ὁπποτέρου κτίσμα λέγοιτ[ο νέον.
 αὐτὰρ ὁ φῆ, μήτ' οὖν Περιήρεος ἄ[στυ]ρ[ον εἶ]ναι
 κεῖνο πολισσούχου μήτε Κραταιμέ[νεος.
 φῆ θεός· οἱ δ' αἶοντες ἀπέδραμον, ἐ[κ δ' ἔτι κεί]νου
 γαῖα τὸν οἰκιστὴν οὐκ ὀνομαστὶ κ[αλε]ῖ,
 ὧδε δέ μιν καλέουσιν ἐπ' ἔντομα δημ[ι]οεργοί·
 ἔ[λ]λαος ἡμετέρεην ὅστις ἔδειμε [πόλ]ιν
 ἐρ[χέσθω μετὰ δαῖτα, πάρεστι δὲ καὶ δύ' ἄγεσθαι
 κ]αὶ πλέας· οὐκ ὀλ[ί]γῳσ α[ἴ]μα βοὸς κέχυ[τ]αι.'

5. *Fragmenta incertae sedis*, fr. 618:

Ῥήγιον ἄστυ λιπὼν Ἰοκάστεω Αἰολίδαι

Traducció¹⁵⁸

4. *Aetia*, fr. 43, vv. 68-79: Gent de Cumes i de Calcis, que guiava Perieres i l'audàcia del valerós Cratimenes, desembarcaren a l'illa de Trinàcria i fundaren una ciutat sense escoltar el funest presagi de l'ocell rapinyaire. Car l'ocell llançà la mala sort sobre la torre que es construï, quan els constructors afluixaren la llarga corda per dissenyar la parcel·la dels passadissos i els amples carrers. Amb les ales d'un esparver [...] es guia un contingent de colons. Però quan llavors els fundadors col·locaren les torres reforçades amb parapets al voltant de la falç de Cronos – car allà mateix ell havia amagat sota terra la dalla amb què havia tallat els genitals del pare – fundaren al voltant la polis. Un [...], l'altre era d'una facció contrària, i disputaren els uns contra els altres. Dirigint-se cap a Apol·lo demanaren de quin dels dos es diria que era la nova fundació. Però ell digué que ni és aquella vil·la de Perieres, protector de la ciutat, ni de Cratimenes. Digué el déu: ells, escoltant-ho, fugiren corrents i desde llavors a aquesta terra no s'anomena pel nom al fundador, sinó que així els demiürgs l'anomenen en oferir els sacrificis: qui edificà la nostra ciutat que es dirigeixi benevolent al banquet, però és possible que en vinguin dos o més: no poca sang de les víctimes sacrificials s'ha vessat.

¹⁵⁸ Traducció pròpia.

5. *Fragmenta incertae sedis*, fr. 618:

Deixant enrere la ciutat de Rhégion, d'Iocast el [fill] d'Eol

CATÓ¹⁵⁹

6. *Origines*, III, frg. 41: Prob. in Verg. bucol. p. 4 K. Item Cato originum III: † Theseunti Tauriani uocantur de fluuio, qui propter fluit. id oppidum Aurunci primo possederunt, inde Achaei Troia domum redeunt. in eorum agro fluuii sunt sex; septimus finem Rheginum atque Taurinum dispartit; fluuii nomen est Pecoli. Eo Orestem cum Iphigenia atque Pylade dicunt maternam necem expiatum uenisse, et non longinqua memoria est, cum in arbore ensem uiderunt, quem Orestes abiens reliquisse dicitur.

6. Traducció¹⁶⁰: Els teseunts s'anomenen taurianis pel riu que corr a prop. Aquesta ciutadella primer la posseïen els Aurincis, després els aqueus que tornaven a casa des de Troia. En el territori d'aquests hi ha sis rius; el setè separa la frontera dels regins i dels taurins; el nom d'aquest riu és Pecoli. Allà diuen que Orestes, juntament amb Ifigènia i Pílates, anà a expiar el matricidi i, no fa massa es recorda veure-hi a l'arbre l'espasa que es diu que Orestes, en anar-se'n, deixà enrere.

CICERÓ¹⁶¹

7. *Verrines*, II, 4, 3-5: C. Heius est Mamertinus—omnes hoc mihi qui Messanam accesserunt facile concedunt—omnibus rebus illa in civitate ornatissimus. huius domus est vel optima Messanae, notissima quidem certe et nostris hominibus apertissima maximeque hospitalis. ea domus ante istius adventum ornata sic fuit ut urbi quoque esset ornamento; nam ipsa Messana, quae situ moenibus portuque ornata sit, ab his rebus quibus iste delectatur sane vacua atque nuda est. Erat apud Heium sacrarium magna cum dignitate in aedibus a maioribus traditum perantiquum, in quo signa pulcherrima quattuor summo artificio, summa nobilitate, quae non modo istum hominem ingeniosum et intellegendum, verum etiam quemvis nostrum, quos iste idiotas appellat, delectare possent, unum Cupidinis marmoreum Praxiteli; nimirum didici etiam, dum in istum inquiero, artificum nomina. idem, opinor, artifex eiusdem modi Cupidinem fecit illum qui est Thespiis, propter quem Thespieae visuntur; nam alia visendi causa nulla est. atque ille L. Mummius, cum Thespiadas, quae ad aedem felicitatis sunt, ceteraque profana ex illo oppido signa tolleret, hunc marmoreum Cupidinem, quod erat consecratus, non attigit. Verum ut ad illud sacrarium redeam, signum erat hoc quod dico Cupidinis e marmore, ex altera parte Hercules egregie factus ex aere. is

¹⁵⁹ *Historicum Romanorum Fragmenta* Teubner 1883.

¹⁶⁰ Traducció pròpia.

¹⁶¹ Ed. Oxford 1917.

dicebatur esse Myronis, ut opinor, et certe. item ante hos deos erant arulae, quae cuius religionem sacrari significare possent. erant aenea duo praeterea signa, non maxima verum eximia venustate, virginali habitu atque vestitu, quae manibus sublatis sacra quaedam more Atheniensium virginum reposita in capitibus sustinebant; Canephoroe ipsae vocabantur; sed earum artificem —quem? quemnam? recte admones—Polyclitum esse dicebant⁴. Messanam ut quisque nostrum venerat, haec visere solebat; omnibus haec ad visendum patebant cotidie⁵; domus erat non domino magis ornamento quam civitati.

Traducció¹⁶²

7. *Verrines*, II, 4,3-5: Gayo Heyo es un mamertino, el más destacado de aquella ciudad por todos los conceptos (todos los que visitaron Mesina me lo reconocen sin dificultad). Su casa es, tal vez, la mejor de Mesina y, desde luego, la más conocida y la más abierta y hospitalaria para nuestras gentes. Dicha casa fue tan bella antes de la llegada de ése que servía también de ornamento a la ciudad, pues Mesina, que es hermosa por su situación, sus murallas y su puerto, está completamente vacía y despojada de los objetos con los que ése se deleita. Había en casa de Heyo un sacrario que gozaba de gran respeto, herencia de sus antepasados, muy antiguo, en el que había cuatro estatuas muy bellas, de gran valor artístico y fama, que podían hacer las delicias, no solo de ese hombre sensible y entendido, sino las de cualquiera de nosotros a los que llama profanos; una de Cupido, en mármol, de Praxíteles (aprendí, ciertamente, incluso los nombres de los artistas, mientras recogía datos contra ése); el mismo artífice hizo, según creo, aquel Cupido de la misma factura que está en Tespias, a causa del cual se visita Tespias, pues no hay ningún otro motivo para visitarla. Y aquel Lucio Mumio, aunque se llevó las Tespiadas, que están en el templo de Felicidad, y las demás estatuas profanas de aquella urbe, no tocó este Cupido de mármol, porque estaba consagrado. Pero volvamos a aquel sacrario: la estatua a la que me refería era un Cupido de mármol. Enfrente se encontraba un Hércules de bronce magníficamente realizado. Se decía que era de Mirón, según creo, y sin duda lo es. Asimismo, delante de estos dioses había dos altarcitos, que podían dar a entender a cualquiera la santidad del sacrario. Había, además, dos estatuas de bronce, no muy grandes, pero de singular encanto, con aspecto y vestimenta de muchachas, que, con las manos en alto, a la manera de las doncellas atenienses, sostenían, apoyados en sus cabezas, ciertos objetos sagrados; se llamaban ellas Canéforas; pero su autor, ¿quién es? ¿Quién? Me lo recuerdas bien. Decían que era Policeto. Cuando alguno de nosotros llegaba a Mesina, solía visitarlas. Todos los días se encontraban accesibles a todo el mundo para su visita. La casa no suponía tanto un ornamento para su dueño como para la ciudad.

¹⁶² Gredos 1990.

8. XXVII, 93, 4: ὅτι οἱ Μεσσήνιοι νομίσαντες μηδὲν δεινὸν πείσεσθαι, πάντα τὰ πλείστου ἄξια καὶ τιμιώτατα ἐκεῖσε ὑπεξέθεντο. μαθὼν δὲ τοῦτο Ἀθηνίων, ὅσπερ που τὸ μέγιστον κράτος τῶν ληστευόντων Κίλιξ ὦν εἶχεν, ἐπέθετο αὐτοῖς δημοτελεῖ τινα ἑορτὴν ἐν τῷ προαστείῳ ἄγουσι, καὶ ἐκείνων τε πολλοὺς σκεδασθέντας ἀπέκτεινε καὶ τὴν πόλιν ὀλίγου κατὰ κράτος εἵλεν. χωρίον δὲ τι Μάκελλαν εὐερκὲς τειχισάμενος ἰσχυρῶς τὴν γῆν ἐκακούργει.

Traducció¹⁶⁴

8. XXVII, 93, 4: Que los mesenios pensando que no tendría consecuencias negativas, hicieron transportar desde allí todo lo que tenía más valor y era más apreciado. Al enterarse de esto, Atenión, que era el cilicio que mas poder tenia entre los bandoleros, los atacó mientras celebraban alguna fiesta pública delante de la ciudad, mató a muchos de ellos en el momento de dispersarse y estuvo a punto de tomar la ciudad por la fuerza. Tras dejar bien fortificada la localidad de Macela, devastó su tierra sin compasión.

9. *Biblioteca històrica*, IV, 85, 5: περὶ δὲ Ὠρίωνος τὰ μυθολογούμενα νῦν διέξιμεν. λέγεται γὰρ τοῦτον σώματος μεγέθει καὶ ῥώμῃ πολλὸν τῶν μνημονευομένων ἡρώων ὑπεράγοντα φιλοκύνηγον γενέσθαι καὶ κατασκευάσαι μεγάλα ἔργα διὰ τὴν ἰσχὺν καὶ φιλοδοξίαν. κατὰ μὲν γὰρ τὴν Σικελίαν κατασκευάσαι Ζάγκλῳ τῷ τότε βασιλεύοντι τῆς τότε μὲν ἀπ' αὐτοῦ Ζάγκλης, νῦν δὲ Μεσσήνης ὀνομαζομένης, ἄλλα τε καὶ τὸν λιμένα προσχώσαντα τὴν ὀνομαζομένην Ἀκτὴν ποιῆσαι. ἐπεὶ δὲ τῆς Μεσσήνης ἐμνήσθημεν, οὐκ ἀνοίκειον προσθεῖναι νομίζομεν τοῖς προκειμένοις τὰς περὶ τὸν πορθμὸν διηγήσεις. φασὶ γὰρ οἱ παλαιοὶ μυθογράφοι τὴν Σικελίαν τὸ πρὸ τοῦ χερρόνησον οὔσαν ὕστερον γενέσθαι νῆσον διὰ τοιαύτας αἰτίας. τὸν ἰσθμὸν κατὰ τὸ στενώτατον ὑπὸ δυοῖν πλευρῶν θαλάττῃ προσκλυζόμενον ἀναρραγῆναι, καὶ τὸν τόπον ἀπὸ τούτου Ῥήγιον ὀνομασθῆναι, καὶ τὴν ὕστερον πολλοῖς ἔτεσι κτισθεῖσαν πόλιν τυχεῖν τῆς ὁμωνύμου προσηγορίας. ἔνιοι δὲ λέγουσι σεισμῶν μεγάλων γενομένων διαρραγῆναι τὸν αὐχένα τῆς ἡπείρου, καὶ γενέσθαι τὸν πορθμὸν διειργούσης τῆς θαλάττης τὴν ἡπειρον ἀπὸ τῆς νήσου. Ἡσίοδος δ' ὁ ποιητής φησι τοῦναντίον ἀναπεπταμένου τοῦ πελάγους Ὠρίωνα προσχῶσαι τὸ κατὰ τὴν Πελωρίδα κείμενον ἀκρωτήριον, καὶ τὸ τέμενος τοῦ Ποσειδῶνος κατασκευάσαι, τιμώμενον ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων διαφερόντως· ταῦτα δὲ διαπραζάμενον εἰς Εὐβοίαν μεταναστῆναι κάκεϊ κατοικῆσαι· διὰ δὲ τὴν δόξαν ἐν τοῖς κατ' οὐρανὸν ἄστροις καταριθμηθέντα τυχεῖν ἀθανάτου μνήμης.

¹⁶³ Ed. Boissevain 1955.

¹⁶⁴ Gredos 2004.

¹⁶⁵ Teubner 1939.

10. VIII, 23, 2: Ὅτι οἱ ἐκ τῆς δεκάτης ἀνατεθέντες Χαλκιδεῖς ἦλθον χρησόμενοι περὶ ἀποικίας, καὶ ἀνεῖλε,

Ἀψία ἧ ποταμῶν ἱερώτατος εἰς ἄλλα
πίπτει,
ἔνθ' εἴσω βάλλοντι τὸν ἄρσενά θῆλυς
ὀπύει,
ἔνθα πόλιν οἴκιζε, διδοῖ δέ σοι Αὔσονα
χώραν.

οἱ δὲ κατὰ τὸν Ἀψίαν ποταμὸν εὐρόντες ἄμπελον περιπεπλεγμένην ἐρίνεῳ ἔκτισαν πόλιν.

11. XIV, 56,5: τινὲς δὲ τῶν Μεσσηνίων ἀκούοντές τι παλαιὸν αὐτοῖς εἶναι λόγιον, ὅτι δεῖ Καρχηδονίους ὑδροφορῆσαι κατὰ τὴν πόλιν, ἐξεδέχοντο ὅτ' οὐ κατὰ τὴν φήμην πρὸς τὸ συμφέρον ἑαυτοῖς, νομίζοντες δουλεύσειν ἐν Μεσσήνῃ τοὺς Καρχηδονίους.

Traducció

9. IV, 85, 5¹⁶⁶: Ahora expondremos lo que cuentan los mitos respecto a Orión. Se dice que éste que por el tamaño de su cuerpo y por su fuerza superaba en mucho a los héroes de los que hemos guardado recuerdo, era amante de la caza y construyó grandes obras movido por su vigor y por su amor a la gloria. En Sicilia, por ejemplo, para Zanclo, que reinaba en la ciudad que por él tenía entonces el nombre de Zancle y que actualmente se llama Mesene, construyó, entre otras obras, el puerto, que con su espigón forma la llamada Acte. Dado que hemos mencionado Mesene, pensamos que no será inoportuno añadir a lo que se ha dicho los relatos que se refieren a su estrecho. Los antiguos mitógrafos, en efecto, dicen que Sicilia era antes una península y que después se convirtió en una isla debido a las razones siguientes: Al ser azotados sus dos lados por las olas del mar, el istmo se rompió por su parte mas estrecha, y por esta causa el lugar fue llamado Regio, y la ciudad que muchos años más tarde fue fundada allí recibió el mismo nombre. Algunos, sin embargo, afirman que el cuello de la tierra firme se quebró al producirse unos fuertes terremotos y que así apareció el estrecho, al separar el mar la tierra firme de la isla. Pero el poeta Hesíodo dice, por el contrario, que, cuando el mar se extendía en medio, Orión formó con terraplenes el promontorio que acaba en el cabo Peloro y fundó el recinto sagrado de Posidón, que es honrado de un modo especial por los habitantes del lugar; tras llevar a término estos trabajos, se trasladó a Eubea y se estableció allí; y, debido a su fama, paso a contarse entre los astros del cielo y se ganó un recuerdo inmortal.

¹⁶⁶ Gredos 2004.

10. VIII, 23, 2: Los calcideos, una décima parte de los cuales había sido consagrada a Apolo, fueron a preguntar al dios respecto al envío de una colonia, y la contestación fue ésta:

Donde el Apsias, el más sagrado de los ríos, en el mar
desemboca,
donde el que desembarca ve que la hembra se une al macho,
allí funda una ciudad, y el dios te concede la tierra ausona.

Y ellos, al encontrar junto al río Apsias una vid que se entrelazaba a un cabrahígo, fundaron una ciudad.

11. XIV, 56,5¹⁶⁷: Otros mesenios, en cambio, conocedores de un antiguo oráculo dado a su pueblo, según el cual los cartagineses debían ser aguadores en su ciudad, interpretaron el augurio a su favor, en el sentido de que los cartagineses servirían como esclavos en Mesene.

DIONÍS D'HALICARNÀS¹⁶⁸

12. *Antiguitats romanes* XIX, 2: Ἀρτιμήδης ὁ Χαλκιδεὺς λόγιον εἶχεν, ἔνθ' ἂν εὕρῃ τὸν ἄρρενα ὑπὸ τῆς θηλείας ὀπιούμενον, αὐτόθι μένειν καὶ μηκέτι προσωτέρω πλεῖν: πλεύσας δὲ περὶ τὸ Παλλάντιον τῆς Ἰταλίας καὶ ἰδὼν ἄμπελον ... ἄρρενα δὲ τὸν ἐρινεόν, ὀχείαν δὲ τὴν πρόσφυσιν, τέλος ἔχειν τὸν χρησμὸν ὑπέλαβε: καὶ τοὺς κατέχοντας τὸν τόπον βαρβάρους ἐκβαλὼν οἰκεῖ. Ῥήγιον ὁ τόπος καλεῖται, εἴθ' ὅτι σκόπελος ἦν ἀπορρώξ, εἴθ' ὅτι κατὰ τοῦτον ἡ γῆ τὸν τόπον ἐρράγη καὶ διέστησεν ἀπὸ τῆς Ἰταλίας τὴν ἀντικρὺ Σικελίαν, εἴτε ἀπ' ἀνδρὸς δυνάστου ταύτην ἔχοντος τὴν προσηγορίαν.

Traducció¹⁶⁹

12. XIX, 2: Artimedes el calcidio tenía un oráculo que decía que donde encontrara al macho montado por la hembra, allí debía quedarse y no navegar más lejos. Pues bien, cuando había navegado alrededor de Palancio en Italia y vio la viña ... y el cabrahígo masculino, y que esa unión era la monta, comprendió que se había cumplido el oráculo; por lo tanto, expulsó a los bárbaros que poseían el lugar y lo colonizó. Este lugar se llama Regio, ya porque había un promontorio escarpado, ya porque en este lugar la tierra se rajó y separó Italia de Sicilia, que está en frente, o por algún soberano que tuviera este nombre.

¹⁶⁷ Gredos 2008.

¹⁶⁸ Teubner 1885.

¹⁶⁹ Gredos 1988.

13. *Geografia*, III, 5, 5: [...] τὸ δὲ τὰς νησίδας ἢ τὰ ὄρη μὴ φάσκειν εἰκέναι στήλαις, ἀλλὰ ζητεῖν ἐπὶ τῶν κυρίως λεγομένων στηλῶν τοὺς τῆς οἰκουμένης ὅρους ἢ τῆς στρατείας τῆς Ἡρακλέους ἔχει μὲν τινα νοῦν: ἔθος γὰρ παλαιὸν ὑπῆρχε τὸ τίθεσθαι τοιούτους ὅρους, καθάπερ οἱ Ῥηγῖνοι τὴν στυλίδα ἔθεσαν τὴν ἐπὶ τῷ πορθμῷ κειμένην, πυργίον τι, καὶ ὁ τοῦ Πελώρου λεγόμενος πύργος ἀντίκειται ταύτῃ τῇ στυλίδι: καὶ οἱ Φιλαίνων λεγόμενοι βωμοὶ κατὰ μέσσην ποντὸν τὴν μεταξὺ τῶν σύρτεων γῆν: καὶ ἐπὶ τῷ ἰσθμῷ τῷ Κορινθιακῷ μνημονεύεται στήλη τις ἰδρυμένη πρότερον [...]

14. VI, 2, 3: τῶν δὲ συμμενουσῶν κατὰ τὸ λεχθὲν πλευρὸν πόλεων ἢ μὲν Μεσσήνη τῆς Πελοποννήσου ἐν κόλπῳ κεῖται, καμπτομένης ἐπὶ πολὺ πρὸς ἑω καὶ μασχάλην τινὰ ποιούσης: ἀπέχει δὲ τοῦ μὲν Ῥηγίου διάστημα ἑξηκονταστάδιον, τῆς δὲ στυλίδος πολὺ ἔλαττον. κτίσμα δ' ἐστὶ Μεσσηνίων τῶν ἐν Πελοποννήσῳ, παρ' ὧν τοῦνομα μετέλλαξε καλουμένη Ζάγκλη πρότερον διὰ τὴν σκολιότητα τῶν τόπων (ζάγκλον γὰρ ἑκαλεῖτο τὸ σκολιόν) , Ναξίων οὖσα πρότερον κτίσμα τῶν πρὸς Κατάνην: ἐπόκησαν δ' ὕστερον Μαμερτῖνοι Καμπανῶν τι φῦλον. ἐχρήσαντο δ' ὀρμητηρίῳ Ῥωμαῖοι πρὸς τὸν Σικελικὸν πόλεμον πρὸς Καρχηδονίους, καὶ μετὰ ταῦτα Πομπήιος ὁ Σέξτος ἐνταῦθα συνέιχε τὸ ναυτικὸν πολεμῶν πρὸς τὸν Σεβαστὸν Καίσαρα: ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὴν φυγὴν ἐποιήσατο ἐκπεσὼν ἐκ τῆς νήσου. δείκνυται δὲ καὶ ἡ Χάρυβδις μικρὸν πρὸ τῆς πόλεως ἐν τῷ πόρῳ, βάθος ἐξαίσιον, εἰς ὃ αἱ παλίσροιοι τοῦ πορθμοῦ κατάγουσι φυσικῶς τὰ σκάφη τραχηλιζόμενα μετὰ συστροφῆς καὶ δίνης μεγάλης: καταποθέντων δὲ καὶ διαλυθέντων τὰ ναυάγια παρασύρεται πρὸς ἡὸνα τῆς Ταυρομενίας, ἣν καλοῦσιν ἀπὸ τοῦ συμπτώματος τούτου Κοπρίαν. τοσοῦτον δ' ἐπεκράτησαν οἱ Μαμερτῖνοι παρὰ τοῖς Μεσσηνίοις ὥστ' ἐπ' ἐκείνοις ὑπῆρξεν ἡ πόλις, καλοῦσί τε Μαμερτίνους μᾶλλον ἅπαντες αὐτοὺς ἢ Μεσσηνίους, εὐοίνου τε σφόδρα τῆς χώρας οὔσης οὐ Μεσσηνίων καλοῦσι τὸν οἶνον ἀλλὰ Μαμερτίνον, τοῖς ἀρίστοις ἐνάμιλλον ὄντα τῶν Ἰταλικῶν [...].

15. VI, 1, 5: [...] ἐγγὺς δὲ καὶ Μέταυρος ποταμὸς καὶ ὕφορμος ὁμώνυμος. πρόκεινται δὲ τῆς ἡόνος ταύτης αἱ τῶν Λιπαραίων νῆσοι διέχουσαι τοῦ πορθμοῦ σταδίους διακοσίους. οἱ δ' Αἰόλου φασίν, οὗ καὶ τὸν ποιητὴν μεμνησθαι κατὰ τὴν Ὀδύσειαν: εἰσὶ δ' ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν ἐν ἀπόψει πᾶσαι καὶ τοῖς ἐκ τῆς Σικελίας καὶ τοῖς ἐκ τῆς ἡπείρου τοῖς κατὰ τὴν Μέδμαν ἀφορῶσι: περὶ ὧν ἐροῦμεν, ὅταν περὶ τῆς Σικελίας λέγωμεν. ἀπὸ δὲ τοῦ Μεταύρου ποταμοῦ² ἕτερος: ἐκδέχεται δ' ἐντεῦθεν τὸ Σκύλλαιον, πέτρα χερρονησίζουσα ὑψηλή, τὸν ἰσθμὸν ἀμφίδυμον καὶ ταπεινὸν ἔχουσα, ὃν Ἀναξίλαος ὁ τύραννος τῶν Ῥηγίων ἐπετείχισε τοῖς Τυρρηνοῖς κατασκευάσας ναύσταθμον, καὶ ἀφείλετο τοὺς ληστὰς τὸν διὰ τοῦ πορθμοῦ διάπλουν. πλησίον γάρ ἐστι καὶ ἡ Καῖνυς διέχουσα τῆς

¹⁷⁰ Ed. Teubner 1877.

Μέδμης σταδίου πεντήκοντα καὶ διακοσίους, ἡ τελευταία ποιοῦσα ἄκρα τὰ στενὰ τοῦ πορθμοῦ πρὸς τὴν ἐκ τῆς Σικελίας ἄκραν τὴν Πελωριάδα· ἔστι δ' αὕτη μία τῶν τριῶν τῶν ποιοῦσων τρίγωνον τὴν νῆσον, νεύει δὲ ἐπὶ θερινὰς ἀνατολάς, καθάπερ ἡ Καῖνυς πρὸς τὴν ἐσπέραν, ἀνταποστροφὴν τινα ἀπ' ἀλλήλων ποιοῦμένων αὐτῶν. ἀπὸ δὲ Καίνυος μέχρι τοῦ Ποσειδωνίου, τῆς Ῥηγίνων στυλίδος, τοῦ πορθμοῦ διήκει στενωπὸς ὅσον ἐξαστάδιος, μικρῷ δὲ πλέον τὸ ἐλάχιστον διαπέραμα· ἀπὸ δὲ στυλίδος ἑκατὸν εἰς Ῥήγιον, ἤδη τοῦ πορθμοῦ πλατυνομένου, προϊοῦσι πρὸς τὴν ἕξω καὶ πρὸς ἕω θάλατταν τὴν τοῦ Σικελικοῦ καλουμένου πελάγους.

16. VI, 1, 6: κτίσμα δ' ἐστὶ τὸ Ῥήγιον Χαλκιδέων, οὓς κατὰ χρησμὸν δεκατευθέντας τῷ Ἀπόλλωνι δι' ἀφορίαν ὕστερον ἐκ Δελφῶν ἀποικῆσαι δεῦρὸ φασι παραλαβόντας καὶ ἄλλους τῶν οἰκοθεν· ὥς δ' Ἀντίοχος φησι, Ζαγκλαῖοι μετεπέμψαντο τοὺς Χαλκιδέας καὶ οἰκιστὴν Ἀντίμνηστον συνέστησαν ἐκείνων. ἦσαν δὲ τῆς ἀποικίας καὶ οἱ Μεσσηνίων φυγάδες τῶν ἐν Πελοποννήσῳ καταστασιασθέντες ὑπὸ τῶν μὴ βουλομένων δοῦναι δίκας ὑπὲρ τῆς φθορᾶς τῶν παρθένων τῆς ἐν Λίμναις γενομένης τοῖς Λακεδαιμονίοις, ἃς καὶ αὐτὰς ἐβιάσαντο πεμφθείσας ἐπὶ τὴν ἱερουργίαν, καὶ τοὺς ἐπιβοηθοῦντας ἀπέκτειναν. παραχωρήσαντες οὖν εἰς Μάκιστον οἱ φυγάδες πέμπουσιν εἰς θεοῦ, μεμφόμενοι τὸν Ἀπόλλω καὶ τὴν Ἄρτεμιν εἰ τοιούτων τυγχάνοιεν ἀνθ' ὧν ἐτιμώρουν αὐτοῖς, καὶ πυνθανόμενοι πῶς ἂν σωθεῖεν ἀπολωλότες. ὁ δ' Ἀπόλλων ἐκέλευσε στέλλεσθαι μετὰ Χαλκιδέων εἰς τὸ Ῥήγιον καὶ τῇ ἀδελφῇ αὐτοῦ χάριν ἔχειν· οὐ γὰρ ἀπολωλέναι αὐτοὺς ἀλλὰ σεσῶσθαι μέλλοντάς γε δὴ μὴ συναφανισθῆσεσθαι τῇ πατρίδι ἀλωσομένη μικρὸν ὕστερον ὑπὸ Σπαρτιατῶν· οἱ δ' ὑπήκουσαν. διόπερ οἱ τῶν Ῥηγίνων ἡγεμόνες μέχρι Ἀναξίλα τοῦ Μεσσηνίων γένους αἰεὶ καθίσταντο. Ἀντίοχος δὲ τὸ παλαιὸν ἅπαντα τὸν τόπον τοῦτον οἰκῆσαι φησι Σικελοὺς καὶ Μόργητας, διᾶραι δ' εἰς τὴν Σικελίαν ὕστερον ἐκβληθέντας ὑπὸ τῶν Οἰωτρῶν. φασὶ δὲ τινες καὶ τὸ Μοργάντιον ἐντεῦθεν τὴν προσηγορίαν ἀπὸ τῶν Μοργήτων ἔχειν. ἴσχυσε δὲ μέγιστον ἡ τῶν Ῥηγίνων πόλις καὶ περιοικίδας ἔσχε συχνάς, ἐπιτείχισμά τε ὑπῆρξεν αἰεὶ τῇ νήσῳ καὶ πάλαι καὶ νεωστὶ ἐφ' ἡμῶν, ἡνίκα Σέξτος Πομπήιος ἀπέστησε τὴν Σικελίαν. ὠνομάσθη δὲ Ῥήγιον εἴθ', ὥς φησιν Αἰσχύλος, διὰ τὸ συμβὰν πάθος τῇ χώρᾳ ταύτῃ· ἀπορραγῆναι γὰρ ἀπὸ τῆς ἡπείρου τὴν Σικελίαν ὑπὸ σεισμῶν ἄλλοι τε κάκεῖνος εἶρηκεν “ ἀφ' οὗ δὴ Ῥήγιον κικλήσκεται.”¹ τεκμαίρονται δ' ἀπὸ τῶν περὶ τὴν Αἵτην συμπτωμάτων καὶ τῶν κατ' ἄλλα μέρη τῆς Σικελίας καὶ τῶν κατὰ Λιπάραν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους, ἔτι δὲ τῶν κατὰ τὰς Πιθηκούσας καὶ τὴν προσεχῆ περαιάν ἅπασαν οὐκ ἀπαικὸς ὑπάρχειν καὶ τοῦτο συμβῆναι. νυνὶ μὲν οὖν ἀνεφωγμένων² τῶν στομάτων, δι' ὧν τὸ πῦρ ἀναφυσᾶται καὶ μύδροι καὶ ὕδατα ἐκπίπτει, σπάνιόν τι σεῖεσθαί φασι τὴν περὶ τὸν πορθμὸν γῆν, τότε δὲ πάντων ἐμπεφραγμένων τῶν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν πόρων, ὑπὸ γῆς σμυχόμενον τὸ πῦρ καὶ τὸ πνεῦμα σεισμοὺς ἀπειργάζετο σφοδρούς, μοχλευόμενοι δ' οἱ τόποι πρὸς τὴν βίαν τῶν ἀνέμων ὑπεῖξαν ποτε καὶ ἀναρραγέντες ἐδέξαντο τὴν ἐκατέρωθεν θάλατταν καὶ ταύτην καὶ τὴν μεταξὺ τῶν ἄλλων τῶν ταύτῃ νήσων. καὶ γὰρ ἡ Προχύτη καὶ Πιθηκούσσαι ἀποσπάσματα τῆς

ἡπείρου καὶ αἱ Καπρίαὶ καὶ ἡ Λευκωσία καὶ Σειρήνες καὶ αἱ Οἰνωτρίδες. αἱ δὲ καὶ ἐκ τοῦ πελάγους ἀνέδυσαν, καθάπερ καὶ νῦν πολλαχοῦ συμβαίνει: τὰς μὲν γὰρ πελαγίας ἐκ βυθοῦ μᾶλλον ἀνενεχθῆναι πιθανόν, τὰς δὲ προκειμένας τῶν ἀκρωτηρίων καὶ πορθμῶ διηρημένας ἐντεῦθεν ἀπερρωγένοι δοκεῖν εὐλογώτερον. πλὴν εἴτε διὰ ταῦτα τοῦνομα τῇ πόλει γέγονεν, εἴτε διὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πόλεως ὥς ἂν βασίλειον τῇ Λατίνῃ φωνῇ προσαγορευσάντων Σαυνιτῶν διὰ τὸ τοὺς ἀρχηγέτας αὐτῶν κοινωνῆσαι Ῥωμαίοις τῆς πολιτείας καὶ ἐπὶ πολὺ χρήσασθαι τῇ Λατίνῃ διαλέκτῳ, πάρεστι σκοπεῖν, ὁποτέρως ἔχει τάλιθές. ἐπιφανῇ δ' οὖν πόλιν οὔσαν καὶ πολλὰς μὲν πόλεις οἰκίσασαν πολλοὺς δ' ἄνδρας παρασχομένην ἀξίους λόγου, τοὺς μὲν κατὰ πολιτικὴν ἀρετὴν τοὺς δὲ κατὰ παιδείαν, κατασκάψαι Διονύσιον αἰτιασάμενον, ὅτι αἰτησαμένῳ κόρην πρὸς γάμον τὴν τοῦ δημίου θυγατέρα προὔτειναν: ὁ δ' υἱὸς αὐτοῦ μέρος τι τοῦ κτίσματος ἀναλαβὼν Φοιβίαν ἐκάλεσεν. ἐπὶ Πύρρου δ' ἡ τῶν Καμπανῶν φρουρὰ παρασπονδηθέντας διέφθειρε τοὺς πλείστους: μικρὸν δὲ πρὸ τῶν Μαρσικῶν καὶ σεισμοὶ κατήρειψαν πολὺ τῆς κατοικίας. Πομπήιον δ' ἐκβαλὼν τῆς Σικελίας ὁ Σεβαστὸς Καῖσαρ ὁρῶν λιπανδροῦσαν τὴν πόλιν συνοίκους ἔδωκεν αὐτῇ τῶν ἐκ τοῦ στόλου τινάς, καὶ νῦν ἱκανῶς εὐανδρεῖ.

Traducció¹⁷¹

13. III, 5, 5: Y en cuanto a afirmar que las islitas o las montañas no parecen columnas, y buscar en cambio los límites de la tierra habitada o de la expedición de Heracles en unas columnas en sentido estricto, hay cierta razón en ello, pues era costumbre antigua establecer tales límites; por ejemplo, los de Regio construyeron la columnita, una especie de torrecilla, situada sobre el Estrecho, y frente a esa columnita esta la llamada Torre de Peloro; los llamados Altares de los Filenos se hallan más o menos en medio del territorio que hay entre las Sirtes, y sobre el Istmo de Corinto se tiene memoria de una columna que se alzaba antiguamente [...].

14. VI, 2, 3: En cuanto a las ciudades que se mantienen en pie en el lado referido, comenzamos por Mesene, que está emplazada en un golfo del cabo Pelorias cuando se dobla de manera pronunciada hacia el este, formando una especie de axila. La distancia desde Regio es de sesenta estadios, aunque es mucho menor desde la Columna. Su fundación correspondió a los mesemos del Peloponeso, a partir de los cuales se cambió el nombre, ya que antes se llamaba Zancle por lo tortuoso de la costa (en efecto, entonces se llamaba «zanclicion» a la curvatura), si bien, previamente, había sido objeto de una fundación por parte de los naxios próximos a Catania. Con posterioridad fue habitada por los mamertinos, una tribu de los campanios. Por su parte, los romanos la utilizaron como base de operaciones en la campana de Sicilia contra los cartagineses y, tiempo después, estableció en este lugar la base de su flota Sexto Pompeyo, en la guerra contra

¹⁷¹ Gredos 2001.

Augusto César, y desde aquí se puso en fuga cuando fue expulsado de la isla. Poco antes de la ciudad se ve Caribdis, un profundo abismo en el paso del estrecho, hacia el cual los flujos y reflujos de las corrientes conducen fácilmente a las naves, que son engullidas en medio del torbellino producido por un gran remolino. Los pecios de las naves que han sido absorbidas y destruidas son arrastrados hacia la costa de Tauromenio, a la que llaman Copria por esta particularidad. Los mamertinos, pues; llegaron a alcanzar tal grado de poder sobre los de Mesene que la ciudad pasó a estar bajo su mando. De hecho, en general, se les suele llamar mamertinos más que mesenios y al muy reputado vino que se produce en la zona, que rivaliza con los mejores vinos itálicos, no se le llama vino Mesenio sino Mamertino. [...]

15. VI, 1, 5: [...] Cerca se encuentran también el río Metauro y el muelle homónimo. Frente a dicha costa están situadas las islas Líparas, que distan del estrecho doscientos estadios. Se les llama islas de Eolo, las que menciona el poeta en la *Odisea*. Su número es de siete, todas visibles tanto desde Sicilia como desde el continente en la zona de Medma. Hablaremos de ellas cuando lo hagamos sobre Sicilia. (A cinco estadios) del río Metauro hay otro río Metauro. Desde allí nos aguarda el Escileo, una roca escarpada en forma de península, con un istmo poco elevado y accesible por ambos litorales. Anaxilao, tirano de Regio, lo fortificó como defensa contra los tirrenos, construyendo un dique para la flota, y cortó a los piratas la ruta de navegación hacia el estrecho. Asimismo, está cerca Cenis, que dista de Medma doscientos cincuenta estadios, el último cabo, que forma un angosto paso del estrecho hasta el cabo Pelorias de Sicilia. Éste, uno de los tres vértices que dan a la isla su forma triangular, está orientado hacia el levante estival, al tiempo que el Cenis mira hacia el oeste, de manera que describen entre sí una dirección opuesta. Desde el Cenis hasta el templo de Posidón, o Columna de los Reginos, el angosto paso alcanza una longitud de seis estadios, mientras en su parte más estrecha tiene una longitud mayor; desde la Columna, hay cien estadios hasta Regio, aumentando su anchura el estrecho a medida que se proyecta hacia el mar exterior y hacia el del este, el llamado mar de Sicilia.

16. VI, 1, 6: Regio es una fundación de los calcideos, los cuales, se dice que, como estaban sometidos de acuerdo con un oráculo a entregarse uno de cada diez a Apolo, a causa de la escasez de cosechas, acabaron por establecerse posteriormente aquí, partiendo de Delfos en compañía también de otros compatriotas. Por su parte, Antíoco indica que los habitantes de Zancle habían hecho venir a los calcideos y nombraron a Antimnesto jefe de la fundación. También participaron en la colonia los mesenios huidos del Peloponeso. Éstos habían sido depuestos en una revuelta por quienes no estaban dispuestos a satisfacer a los Lacedemonios en relación con el asunto de la violación de las vírgenes, que tuvo lugar en Limnas, a las cuales no solo forzaron cuando fueron

enviadas para una celebración religiosa, sino que, además, dieron muerte a los hombres que acudieron en su auxilio. Así pues, tras haberse retirado a Macisto, los fugados enviaron una embajada al oráculo, reprochando a Apolo y Ártemis si habían obtenido semejante pago a cambio de la protección que ellos les habían prestado, aunque tratando de averiguar también cómo podrían salvarse. Apolo les ordenó tomar parte junto a los calcideos en la expedición a Regio y mostrar gratitud a su hermana, ya que, lejos de perecer, quedarían a salvo, al menos, no iban a ser aniquilados junto a toda su patria que, poco después, caería en manos de los espartanos. En consecuencia, éstos obedecieron. Por esta razón, los gobernantes de Regio hasta Anaxilao se presentaban siempre como pertenecientes al linaje de los mesenios. No obstante, Antíoco afirma que antaño habitaban la totalidad de este territorio los sículos y los morgetes que, después, partieron rumbo a Sicilia tras haber sido expulsados por los enotrios. Al respecto, algunos autores añaden que, de ahí, el nombre de la ciudad de Morgantio procede de los morgetes. La ciudad de Regio tuvo una pujanza sobresaliente y estaba rodeada de numerosas pedanías; siempre contó, además, con fortificaciones frente a la isla, desde la antigüedad hasta nuestros días, cuando Sexto Pompeyo sublevó Sicilia. En cuanto al nombre de Regio, una posibilidad es que tenga su origen, como dice Esquilo, en los desastres que han acontecido en esta región; Sicilia, por ejemplo, fue arrancada del continente por un seísmo y, así, otros como aquél, dicen:

por lo cual, de cierto, se le llama Regio.

Alegan como prueba los sucesos acaecidos en el Etna y otras partes de Sicilia, los de la isla Lípára y otras islas vecinas, en fin, los de Pitecusas y toda la costa adyacente del continente, que no resultan inverosímiles y realmente sucedieron. Hoy, en verdad, aunque continúan abiertas dichas bocas, por las cuales exhalan fuego y arrojan metales incandescentes y agua, dicen que la tierra en torno al estrecho rara vez sufre seísmos. Pero, en aquel tiempo, como estaban obstruidos todos los conductos que afloraban a la superficie, el fuego y el aire que se quemaban bajo tierra producían violentos seísmos y, levantados por la fuerza de los vientos, estos lugares acabaron por ceder y, tras haberse separado, dieron paso a los mares de cada uno de los lados, al del estrecho y al que está en medio de las otras islas de aquella zona. De hecho, Procite y Pitecusas son fragmentos separados del continente, al igual que las islas de Capri, Leucosia, Sirenas y Enotrides. Otras, empero, han surgido del fondo del mar, como sigue sucediendo en la actualidad en muchos lugares. Así, es más convincente creer que las de alta mar se han elevado desde sus profundidades, mientras que parece más razonable que las que se encuentran delante de promontorios, separadas por un pequeño estrecho, han sido arrancadas de allí. A menos que reciba su nombre por las razones anteriormente expuestas, o bien si es por la celebridad de la ciudad, en la medida en que los samnitas la habían denominado con la palabra latina «Real», porque los fundadores de su estirpe habían compartido

el gobierno con los romanos y, en gran medida, se servían de la lengua latina, queda abierto a la investigación cuál es la hipótesis verdadera. Así pues, esta ciudad fue famosa, fundó muchas otras ciudades y vio nacer muchos hombres notables, tanto los que destacaron por su excelencia política, como los que lo hicieron por sus enseñanzas. Sin embargo, Dionisio la destruyó porque les acusaba de que, cuando pidió a una joven para contraer matrimonio, le enviaron a la hija de un verdugo. No obstante, su hijo reconstruyó una parte de la villa dándole el nombre de Febia. Mas, en época de Pirro, la guarnición de campanios que la custodiaba, transgrediendo los tratados firmados, aniquiló a la casi totalidad de su población. Además, poco antes de las Guerras Marsicas un seísmo convirtió en ruinas la mayor parte del asentamiento. Finalmente, César Augusto, después de expulsar de Sicilia a Pompeyo, al ver que la ciudad tenía una población escasa, estableció en ella como colonos a algunos veteranos de su ejército, de suerte que hoy está suficientemente poblada.

EUSTACI¹⁷²

17. *Comentari a l'obra de Dionís Periegetes*, 340: Ὅτι τὴν Αὐσονίδα πολυτενὴ γῆν μέσῃν τέμνει τὸ Ἀπένινον ἢ Ἀπέννιον ὄρος ἐξ Ἄλπεως ἀρχόμενον, καὶ τελευτῶν εἰς τὴν Σικελικὴν πορθμίδα, ὃ ἔστιν εἰς τὸν Σικελικὸν πορθμὸν, ὥς καὶ ἀλλαγῶς εἴρηται, περὶ τὴν Λευκοπέτραν τὴν ἐν τῇ Ῥηγίνῃ χώρα.

18. *Comentari a l'obra de Dionís Periegetes*, 476: Ὅτι ἡ Σικελία χερρόνησός ποτε ἦν συνεχῆς κατὰ τὸν ἰσθμὸν τῇ τῶν Αὐσόνων γῇ. Σεισμοῦ δέ τινος ὥς εἰκὸς ἐξαισίου συμπεσόντος, καὶ τοῦ ἰσθμοῦ διασχόντος, εἰσπεσεῖν φασὶ τὴν παρίσθμιον θάλασσαν, καὶ μεσολαβήσασαν θέσθαι νῆσον τὴν Σικελίαν, οὐ πολὺ διὰ τοῦτο τῆς χέρσου διέχουσαν. Ὅθεν καὶ μῦθος φέρεται, τὸν Ποσειδῶνα οἶα ἐπιστατοῦντα τοῖς σεισμοῖς ἀποτεμεῖν τὸν ἰσθμὸν Ἀονίῳ πολυγλώχινι σιδήρῳ, καὶ παρειαγαγεῖν τὴν ἐκατέρωθεν ζωννύουσαν αὐτὸν θάλασσαν, καὶ οὕτω νῆσον ποιῆσαι τὴν τέως χερρόνησον, χαριζόμενον Ἰοκάστῳ τῷ τοῦ Αἰόλου παιδί, ὥς ἂν ἔχοι ταύτην οἰκεῖν ἀσφαλῶς. Ἀπὸ δὲ τῆς ῤηθείσης ῤήξεως, ὥς προεῖρηται, καὶ τὸ ἐκεῖ λέγεται παρονομασθῆναι Ῥήγιον· καθά που καὶ τὸ παρ' ἡμῖν τὸ Θράκιον· καὶ αὐτὸ γὰρ ἐπὶ τοιαύτῃ ῤήξει ὀνομασθῆναι τινες οἶονται, δι' ἧς ῤήξεως ἡ λίμνη τῇ ἐγγυὲς θαλάσῃ ὠμίλησε διεκρεύσασα. Τοιοῦτον δέ τι παθεῖν καὶ τὸν Ἑλλήσποντον ἱστοροῦσί τινες, ὥς προῖοῦσι ῤηθήσεται. Ὁ δὲ Γεωγράφος φησὶν ὅτι πιστεύεται τὴν Λέσβον ἀπερρωγένην τῆς Ἰδης, ὥς καὶ τὴν Σικελίαν τῆς Ῥηγίνης, καὶ τὴν Ὅσσαν τοῦ Μακεδονικοῦ Ὀλύμπου, ὧν μέσον ἔκτοτε διέρρευσεν ὁ Πηνειός. Καὶ τὴν Εὐβοΐδα δὲ γῆν

λεπτὸς Εὐρίπου κλύδων

Βοιωτίας ἀκτῆς ἐχώρισε,

¹⁷² Ed. Van der Valk 1825.

καθὰ τίς φησι ποιητής.

19. *Comentari a l'Odissea d'Homer*, II, 16, 13: Περὶ δὲ Χαρύβδεως τοιαῦτα τινὰ ἱσθόρηται. Μεσσήνη ἐν τῷ κατὰ Σικελίαν κόλπῳ τῆς Πελοποννήσου πόλις μεγάλη, κτίσμα Πελοποννησίων Μεσσηνίων, ἥ ποτε καλουμένη Ζάγκλη, δι' ἣν ἔχει σκολιότητα. ζάγκλιον γὰρ παρὰ τοῖς ἐκεῖ τὸ σκολιόν. ὅθεν καὶ ζάγκλον τὸ δρέπανον.

Traducció¹⁷³

17. *Comentari a l'obra de Dionís Periegetes*, 340: Que l'Apení o la muntanya Apenni talla per la meitat la terra d'Ausònia molt allargada des del començament dels Alps i acabant al canal sicilià, que està a l'estret sicilià, com també ho havia dit en un altre lloc, al voltant del cap Leucopetra al territori regí.

18. *Comentari a l'obra de Dionís Periegetes*, 476: Que Sicília, que sembla una península, en un altre temps estava unida per l'istme a la terra dels ausonis. Produint-se algun funest sisme, com és natural, i desgarrant-se l'istme, diuen que, es precipità al mar entre l'istme i, interrompent-lo, s'hauria col·locat l'illa de Sicília. No molt després d'això es separà del continent. Fet pel qual el mite també diu que Posidó, car controla els sismes, tallà l'istme a Aònia amb el ferro de nombroses punxes, i introduí d'una banda a l'altra la mar cenyida a ell i així es va fer illa allò que fins el moment era continent. Posidó li donà com a regal a Iocast, el fill d'Eol, per a que pogués habitar-la amb seguretat. Del tall tallat, com ja s'ha advertit, també es diu que a aquell lloc se l'anomenà Rhégion. De la mateixa manera que potser també s'anomena allò entre nosaltres Tràcion. Car també de la mateixa manera alguns creuen que aquest va ser anomenat per un tall d'aquesta classe a través del qual l'estret, fluïnt, s'abocà al mar proper. Alguns també saben que una cosa semblant succeí a l'Helespont, com s'havia dit als que estaven abans. El geògraf diu que se sap que Lesbos es separà de l'Ida, de la mateixa manera que Sicília del territori regí i Osa de l'Olimp macedoni, dels que des de llavors el Peneu fluí pel mig. I també la terra euboica

el fi renou de les ones de l'Epir
separà de la costa de Beòcia

com diu algun poeta.

19. *Comentari a l'Odissea d'Homer*, II, 16, 13: Sobre Caribdis es contenen històries com aquestes. Messina és una gran ciutat situada al cap de Pelòron a Sicília, és una fundació dels messenis del

¹⁷³ Traducció pròpia.

Peloponès anomenada una vegada Zancle, perquè tenia forma corbada. Car la falç és la curvatura per als d'allà. Des d'on el *zancle* és la falç.

HERÀCLIDES LÈMBIC¹⁷⁴

20. *Excerpta politiarum*: Ῥηγίων: 55. Ῥήγιον ὤκισαν Χαλκιδεῖς οἱ ἀπ' Εὐρίπου διὰ λιμὸν ἀναστάντες, παρέβαλον δὲ καὶ ἐκ Πελοποννήσου τοὺς Μεσσηνίους τοὺς ἐν Μακίστῳ τυχόντας διὰ τὴν ὕβριν τῶν Σπαρτιατίδων παρθήνων. Καὶ συνώκισαν πρῶτον παρὰ τὸν Ἰοκάστου τάφον, ἐνὸς τῶν Αἰόλου παίδων, ὃν φασιν ἀποθανεῖν πληγέντα ὑπὸ δράκοντος. Καὶ χρησμὸν ἔλαβον, ὅπου ἂν ἡ θήλεια τὸν ἄρρενα. Καὶ ἰδόντες πρῖν περιπεφυκυῖαν ἄμπελον τοῦτον εἶναι τὸν τόπον συνῆκαν. Τὸ δὲ χωρίον, ἐν ᾧ τὴν πόλιν ὤκισαν, Ῥήγιον ἐκαλεῖτο ἀπὸ τινος ἐγχωρίου ἥρωος. Πολιτείαν δὲ κατεστήσαντο ἀριστοκρατικήν. Χίλιοι γὰρ πάντα διοικοῦσιν αἰρετοὶ ἀπὸ τιμημάτων. Νόμοις δὲ ἐχρῶντο τοῖς Χαρώνδου τοῦ Καταναίου. Ἐτυράννησε δὲ αὐτῶν Ἀναξίλας Μεσσήνιος. Καὶ νικήσας Ὀλύμπια ἡμιόνοις εἰστίασε τοὺς Ἕλληνας. Καὶ τις αὐτὸν ἐπέσκωπεν εἰπών· οὗτος τί ἂν ἐποίει νικήσας ἵπποις; ἐποίησε δὲ καὶ ἐπινίκιον | Σιμονίδης.

Traducció¹⁷⁵

20. Constitució dels regins: els calcideus fundaren Rhégion, els que havent emigrat des de l'Epir per la fam, acolliren els messenis del Peloponès que es trobaven a Macisto a causa de la supèrbia sobre les joves espartanes. I primer s'establiren junts vora la tomba d'Iocast, un dels fills d'Eol, qui diuen que morí ferit per una serp. I entengueren l'oracle, allà on la femella cobriria el mascle. I veient que una vinya creixia al voltant d'una figuera salvatge, decidiren junts que aquest era el lloc. La terra en la que fundaren la ciutat s'anomenà Rhégion per un heroi del país. Instauraren l'aristocràcia com a forma política. Els mil governaren tot elegits entre els més honorables. Aprofitaren les lleis de Carondas de Càtana. Fou tirà d'ells Anaxilaos el messeni. I guanyant els jocs olímpics amb les mules oferí un banquet als grecs. I algú l'observà amb atenció, dient: què faria aquest guanyant amb cavalls? L'epinici el feu Simònides.

HERODOT¹⁷⁶

21. VI, 22-24: Μίλητος μὲν νυν Μιλησίων ἡρήμωτο. Σαμίων δὲ τοῖσί τι ἔχουσι τὸ μὲν ἐς τοὺς Μήδους ἐκ τῶν στρατηγῶν τῶν σφετέρων ποιηθὲν οὐδαμῶς ἤρεσκε, ἐδόκεε δὲ μετὰ τὴν ναυμαχίην αὐτίκα βουλευομένοισι, πρὶν ἢ σφι ἐς τὴν χώραν ἀπικέσθαι τὸν τύραννον Αἰάκεα, ἐς ἀποικίην ἐκπλέειν μηδὲ μένοντας Μήδοισί τε καὶ Αἰάκει δουλεύειν. Ζαγκλαῖοι γὰρ οἱ ἀπὸ Σικελίης τὸν αὐτὸν

¹⁷⁴ Ed. Dilts 1971.

¹⁷⁵ Traducció pròpia.

¹⁷⁶ Cambridge University Press 1920.

χρόνον τοῦτον πέμποντες ἐς τὴν Ἰωνίην ἀγγέλους ἐπεκαλέοντο τοὺς Ἴωνας ἐς Καλὴν ἀκτὴν, βουλόμενοι αὐτόθι πόλιν κτίσαι Ἴωνων. ἡ δὲ Καλὴ αὕτη ἀκτὴ καλεομένη ἔστι μὲν Σικελῶν, πρὸς δὲ Τυρσηνίην τετραμμένη τῆς Σικελίης. τούτων ὧν ἐπικαλεομένων οἱ Σάμιοι μούνοι Ἴωνων ἐστάλησαν, σὺν δὲ σφι Μιλησίων οἱ ἐκπεφευγότες: ἐν ᾧ τοιόνδε δὴ τι συνήνεικε γενέσθαι. Σάμιοι γὰρ κομιζόμενοι ἐς Σικελίην ἐγίνοντο ἐν Λοκροῖσι τοῖσι Ἐπιζεφυρίοισι, καὶ Ζαγκλαῖοι αὐτοὶ τε καὶ ὁ βασιλεὺς αὐτῶν, τῷ οὖνομα ἦν Σκύθης, περικατέατο πόλιν τῶν Σικελῶν ἐξελεῖν βουλόμενοι. μαθὼν δὲ ταῦτα ὁ Ῥηγίου τύραννος Ἀναξίλεως, τότε ἐὼν διάφορος τοῖσι Ζαγκλαίοισι, συμμίζας τοῖσι Σαμίοισι ἀναπέθει ὡς χρεὸν εἶη Καλὴν μὲν ἀκτὴν, ἐπ' ἣν ἔπλεον, ἑᾶν χαίρειν, τὴν δὲ Ζάγκλην σχεῖν ἐοῦσαν ἔρημον ἀνδρῶν. πειθομένων δὲ τῶν Σαμίων καὶ σχόντων τὴν Ζάγκλην, ἐνθαῦτα οἱ Ζαγκλαῖοι, ὡς ἐπύθοντο ἐχομένην τὴν πόλιν ἐωυτῶν, ἐβοήθεον αὐτῇ καὶ ἐπεκαλέοντο Ἴπποκράτεια τὸν Γέλως τύραννον: ἦν γὰρ δὴ σφι οὗτος σύμμαχος. ἐπεῖτε δὲ αὐτοῖσι καὶ ὁ Ἴπποκράτης σὺν τῇ στρατιῇ ἦκε βοηθέων, Σκύθην μὲν τὸν μούναρχον τῶν Ζαγκλαίων ὡς ἀποβαλόντα τὴν πόλιν ὁ Ἴπποκράτης πεδήσας καὶ τὸν ἀδελφεὸν αὐτοῦ Πυθογένεα ἐς Ἴνυκα πόλιν ἀπέπεμψε, τοὺς δὲ λοιποὺς Ζαγκλαίους κοινολογησάμενος τοῖσι Σαμίοισι καὶ ὄρκους δοὺς καὶ δεξάμενος προέδωκε. μισθὸς δὲ οἱ ἦν εἰρημένος ὅδε ὑπὸ τῶν Σαμίων, πάντων τῶν ἐπίπλων καὶ ἀνδραπόδων τὰ ἡμίσεα μεταλαβεῖν τῶν ἐν τῇ πόλει, τὰ δ' ἐπὶ τῶν ἀγρῶν πάντα Ἴπποκράτεια λαγχάνειν. τοὺς μὲν δὴ πλεῦνας τῶν Ζαγκλαίων αὐτὸς ἐν ἀνδραπόδων λόγῳ εἶχε δήσας, τοὺς δὲ κορυφαίους αὐτῶν τριηκοσίους ἔδωκε τοῖσι Σαμίοισι κατασφάζαι: οὐ μέντοι οἱ γε Σάμιοι ἐποίησαν ταῦτα. Σκύθης δὲ ὁ τῶν Ζαγκλαίων μούναρχος ἐκ τῆς Ἴνυκος ἐκδιδρῆσκει ἐς Ἰμέρην, ἐκ δὲ ταύτης παρὴν ἐς τὴν Ἀσίην καὶ ἀνέβη παρὰ βασιλέα Δαρεῖον: καὶ μιν ἐνόμισε Δαρεῖος πάντων ἀνδρῶν δικαιοτάτον εἶναι, ὅσοι ἐκ τῆς Ἑλλάδος παρ' ἐωυτὸν ἀνέβησαν. καὶ γὰρ παραιτησάμενος βασιλέα ἐς Σικελίην ἀπῆκετο καὶ αὐτὶς ἐκ τῆς Σικελίης ὀπίσω παρὰ βασιλέα, ἐς ὃ γήραϊ μέγα ὄλβιος ἐὼν ἐτελεύτησε ἐν Πέρσῃσι. Σάμιοι δὲ ἀπαλλαχθέντες Μήδων ἀπονητὶ πόλιν καλλίστην Ζάγκλην περιβεβλέατο.

22. VII, 164: ὁ δὲ Κάδμος οὗτος πρότερον τούτων παραδεξάμενος παρὰ πατρὸς τυραννίδα Κῶων εὐβεβηκυῖαν, ἐκὼν τε εἶναι καὶ δεινοῦ ἐπιόντος οὐδενὸς ἀλλὰ ὑπὸ δικαιοσύνης ἐς μέσον Κῶοισι καταθεὶς τὴν ἀρχὴν οἶχετο ἐς Σικελίην, ἐνθα παρὰ Σαμίων ἔσχε τε καὶ κατοίκησε πόλιν Ζάγκλην τὴν ἐς Μεσσήνην μεταβαλοῦσαν τὸ οὖνομα. τοῦτον δὲ ὁ Γέλων τὸν Κάδμον καὶ τοιοῦτῳ τρόπῳ ἀπικόμενον διὰ δικαιοσύνην, τὴν οἱ αὐτὸς ἄλλην συνήδεε ἐοῦσαν, ἔπεμπε: ὃς ἐπὶ τοῖσι ἄλλοισι δικαίοισι τοῖσι ἐξ ἐωυτοῦ ἐργασμένοισι καὶ τόδε οὐκ ἐλάχιστον τούτων ἐλίπετο. κρατήσας γὰρ μεγάλων χρημάτων τῶν οἱ Γέλων ἐπετράπετο, παρεὼν κατασχέσθαι οὐκ ἠθέλησε, ἀλλ' ἐπεὶ οἱ Ἕλληνες ἐπεκράτησαν τῇ ναυμαχίῃ καὶ Ξέρξης οἰχώκεε ἀπελαύνων, καὶ δὴ καὶ ἐκεῖνος ἀπῆκετο ἐς τὴν Σικελίην ἀπὸ πάντα τὰ χρήματα ἄγων.

21. VI, 22-24: Mileto, en suma, quedó desierta de milesios. Entretanto, a los hacendados samios no les agradó lo mas mínimo la medida que, respecto a los medos, habían tomado sus generales, por lo que, nada mas librada la batalla naval, estudiaron la situación y, antes de que llegara a su isla el tirano Eaces, decidieron hacerse a la mar para fundar una colonia, con objeto de no verse bajo el yugo de los medos, y de Eaces, si permanecían en sus tierras. Por aquellas mismas fechas, precisamente, los habitantes de Zancle, en Sicilia, estaban enviando emisarios a Jonia para invitar a los jonios a que se trasladaran a Caleacte, ya que en dicho lugar deseaban fundar una ciudad jonia (el paraje que recibe el nombre de Caleacte se encuentra en territorio de los sículos, en la costa de Sicilia que mira a Tirrenia). Pues bien, los samios fueron los únicos jonios que, ante la invitación de los zancleos, se pusieron en camino; y con ellos lo hicieron los milesios que habían conseguido escapar. Por cierto que, en dicha expedición, tuvo lugar cierto incidente que se desarrolló como sigue. En el transcurso de su viaje a Sicilia, los samios se encontraban en el territorio de los locros epicefirios, al tiempo que, por su parte, los zancleos, en unión de su rey, cuyo nombre era Escita, estaban sitiando una ciudad de los sículos con ánimo de conquistarla. Al tener noticia de ello, Anaxilao, el tirano de Regio, que a la sazón mantenía ciertas diferencias con los zancleos, se puso en contacto con los samios e intentó persuadirlos de que debían renunciar a Caleacte, la meta de su viaje, y apoderarse de Zancle, que en aquellos momentos carecía de defensores. Los samios se dejaron convencer y se apoderaron de Zancle, por lo que, al tener conocimiento de la toma de su ciudad, los zancleos acudieron en su auxilio y solicitaron la ayuda de Hipócrates, el tirano de Gela, pues resulta que este último era aliado suyo. Pero, cuando Hipócrates se presentó a la cabeza de sus tropas para socorrerlos, dicho sujeto, alegando que Escita, el soberano de Zancle, había abandonado la ciudad a su suerte, mandó encadenarlo en compañía de su hermano Pitógenes y los envió a la ciudad de Ínix; por otra parte, mantuvo con los samios una serie de conversaciones y, tras un mutuo intercambio de juramentos, les entregó vilmente al resto de los zancleos. En pago a sus servicios, los samios habían llegado con él a un acuerdo en el sentido de que Hipócrates pasaría a ser dueño de la mitad de todos los enseres y esclavos existentes en la ciudad, y de que recibiría todo lo que hubiese en los campos. Este individuo, además, mandó cargar de cadenas a la mayor parte de los zancleos, a quienes incluyó entre sus esclavos, y entregó a los samios a los trescientos ciudadanos más destacados de Zancle para que los mataran. Sin embargo los samios decidieron no hacerlo. Escita, el soberano de Zancle, consiguió huir de Ínix a Himera; y, desde dicha ciudad, se dirigió a Asia, subiendo hasta la corte del rey Darío, quien, por cierto, lo consideró la persona más honesta de todas aquellas que, desde Grecia, habían subido hasta su corte; pues, concretamente, pudo trasladarse a Sicilia con la anuencia del monarca y, desde la isla, regresó nuevamente a la corte,

¹⁷⁷ Gredos 1985.

hasta que, colmado de riquezas, murió en Persia a una edad avanzada. Entretanto, los samios que habían escapado de los medos se vieron dueños de Zancle, una ciudad bellísima, sin haber realizado el menor esfuerzo.

22. VII, 164: Por cierto que, con anterioridad a estos acontecimientos, el tal Cadmo había heredado de su padre, en Cos, una tiranía sólidamente enraizada, pero, por propia iniciativa y sin que le amenazase peligro alguno, simplemente por su apego a la justicia, puso el poder en manos del pueblo de Cos y se trasladó a Sicilia, donde se apoderó, con ayuda de los samios, de Zancle y se instaló en dicha ciudad, que había cambiado su nombre por el de Mesene. Así fue, en suma, como llegó a Sicilia el citado Cadmo: por su apego a la justicia, cualidad que, según pudo comprobar en varias ocasiones el propio Gelón —que le encomendó aquella misión—, era una constante de su personalidad, pues, además de diversas muestras de rectitud de las que hizo gala, en aquel viaje ofreció una que no desmerecía de las otras; fue la siguiente: pese a que tenía en su poder las elevadas sumas de dinero que Gelón le había confiado y podía apropiarse de ellas, no quiso hacerlo; al contrario, cuando los griegos se alzaron con la victoria en la batalla naval y Jerjes emprendió la retirada, él hizo lo propio, regresando a Sicilia con todo el dinero.

LUCILI¹⁷⁸

23. *Carminum Reliquae* 3, 103-104 (Marx): *Probus ad bucolica Vergilii* p. 326, 17 H

103-104: [...] freta, Messanam, Regina uidebis moenia, tum Liparas, Facelinae templa Dianae.

Traducció¹⁷⁹

23. 103-104: veuràs l'estret, Messina, les muralles de Rhegion, després les Lípares, (i) el temple de Diana Facelina

MACROBI¹⁸⁰

24. *Saturnalia*, I, 11, 29: Anaxilaus enim Messenius, qui Messanam in Sicilia condidit, fuit Rheginorum tyrannus. Is cum parvos relinqueret liberos, Micytho servo suo commendasse contentus est. Is tutelam sancte gessit, imperiumque tam clementer optinuit, ut Rhegini a servo regi non dedignarentur. Perductis deinde in aetatem pueris et bona et imperium tradidit: ipse parvo viatico sumpto profectus est et Olympiae cum summa tranquillitate consenuit.

¹⁷⁸ Ed. Marx 1904

¹⁷⁹ Traducció pròpia.

¹⁸⁰ Ed. Loeb 2011

24. I, 11, 29: En efecto, Anaxilao el Mesenio, el fundador de Mesina en Sicilia, fue tirano de Regio. Dejando al morir, hijos pequeños, se obstinó en encomendárselos a su esclavo Micito. Éste desempeñó la tutela de forma irreproachable y ejerció el poder con tal moderación, que los habitantes de Regio no consideraron indigno ser gobernados por un esclavo. Cuando los niños alcanzaron la mayoría de edad, les entregó los bienes y el poder, y él, tomando una pequeña cantidad de dinero, se marchó, y envejeció en Olimpia en la más absoluta tranquilidad.

PAUSANIES¹⁸²

25. *Descripció de Grècia*, III, 16, 7-11: τὸ δὲ χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Λιμναῖον Ὀρθίας ἱερὸν ἐστὶν Ἀρτέμιδος. τὸ ξόανον δὲ ἐκεῖνο εἶναι λέγουσιν ὃ ποτε καὶ Ὀρέστης καὶ Ἰφιγένεια ἐκ τῆς Ταυρικῆς ἐκκλέπτουσιν: ἐς δὲ τὴν σφετέραν Λακεδαιμόνιοι κομισθῆναί φασιν Ὀρέστου καὶ ἐνταῦθα βασιλεύοντος. καὶ μοι εἰκότα λέγειν μᾶλλον τι δοκοῦσιν ἢ Ἀθηναῖοι. ποίῳ γὰρ δὴ λόγῳ κατέλιπεν ἄν ἐν Βραυρῶνι Ἰφιγένεια τὸ ἄγαλμα; ἢ πῶς, ἥνικα Ἀθηναῖοι τὴν χώραν ἐκλιπεῖν παρεσκευάζοντο, οὐκ ἐσέθεντο καὶ τοῦτο ἐς τὰς ναῦς; καίτοι διαμεμένηκεν ἔτι καὶ νῦν τηλικούτο ὄνομα τῇ Ταυρικῇ θεῷ, ὥστε ἀμφισβητοῦσι μὲν Καππάδοκες καὶ οἱ τὸν Εὐξείνιον οἰκοῦντες τὸ ἄγαλμα εἶναι παρὰ σφίσιν, ἀμφισβητοῦσι δὲ καὶ Λυδῶν οἷς ἐστὶν Ἀρτέμιδος ἱερὸν Ἀναίτιδος. Ἀθηναίοις δὲ ἄρα παρώφθη γενόμενον λάφυρον τῷ Μήδῳ: τὸ γὰρ ἐκ Βραυρῶνος ἐκομίσθη τε ἐς Σοῦσα καὶ ὕστερον Σελεύκου δόντος Σύροι Λαοδικεῖς ἐφ' ἡμῶν ἔχουσι. μαρτύρια δέ μοι καὶ τάδε, τὴν ἐν Λακεδαίμονι Ὀρθίαν τὸ ἐκ τῶν βαρβάρων εἶναι ξόανον: τοῦτο μὲν γὰρ Ἀστράβακος καὶ Ἀλώπεκος οἱ Ἴρβου τοῦ Ἀμφισθένους τοῦ Ἀμφικλέους τοῦ Ἁγίδος τὸ ἄγαλμα εὐρόντες αὐτίκα παρεφρόνησαν: τοῦτο δὲ οἱ Λιμναῖται Σπαρτιατῶν καὶ Κυνοσουρεῖς καὶ οἱ ἐκ Μεσσοῦς τε καὶ Πιτάνης θύοντες τῇ Ἀρτέμιδι ἐς διαφοράν, ἀπὸ δὲ αὐτῆς καὶ ἐς φόνους προήχθησαν, ἀποθανόντων δὲ ἐπὶ τῷ βωμῷ πολλῶν νόσος ἔφθειρε τοὺς λοιπούς. καὶ σφισιν ἐπὶ τούτῳ γίνεται λόγιον αἵματι ἀνθρώπων τὸν βωμὸν αἰμάσσειν: θυομένου δὲ ὄντινα ὁ κλῆρος ἐπελάμβανε, Λυκοῦργος μετέβαλεν ἐς τὰς ἐπὶ τοῖς ἐφήβοις μάστιγας, ἐμπίπλαται τε οὕτως ἀνθρώπων αἵματι ὁ βωμός. ἢ δὲ ἱέρεια τὸ ξόανον ἔχουσα σφισιν ἐφέστηκε: τὸ δὲ ἐστὶν ἄλλως μὲν κουφὸν ὑπὸ σμικρότητος, ἣν δὲ οἱ μαστιγοῦντές ποτε ὑποφειδόμενοι παῖωσι κατὰ ἐφήβου κάλλος ἢ ἀξίωμα, τότε ἤδη τῇ γυναικὶ τὸ ξόανον γίνεται βαρὺ καὶ οὐκέτι εὐφορον, ἢ δὲ ἐν αἰτία τοὺς μαστιγοῦντας ποιεῖται καὶ πιέζεσθαι δι' αὐτούς φησιν. οὕτω τῷ ἀγάλματι ἀπὸ τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ θυσίων ἐμμεμένηκεν ἀνθρώπων αἵματι ἥδεσθαι: καλοῦσι δὲ οὐκ Ὀρθίαν μόνον ἀλλὰ καὶ Λυγοδέσμαν τὴν αὐτήν, ὅτι ἐν θάμνῳ λύγων εὐρέθη, περιειληθεῖσα δὲ ἡ λύγος ἐποίησε τὸ ἄγαλμα ὀρθόν.

26. IV, 4, 1-3: ἐπὶ δὲ Φίντα τοῦ Συβότα πρῶτον Μεσσήνιοι τότε τῷ Ἀπόλλωνι ἐς Δῆλον θυσίαν καὶ

¹⁸¹ Gredos 2010.

¹⁸² Ed. Teubner 1903.

ἀνδρῶν χορὸν ἀποστέλλουσι· τὸ δὲ σφισιν ἄσμα προσόδιον ἐς τὸν θεὸν ἐδίδαξεν Εὐμηλος, εἶναι τε ὡς ἀληθῶς Εὐμήλου νομίζεται μόνα τὰ ἔπη ταῦτα. ἐγένετο δὲ καὶ πρὸς Λακεδαιμονίους ἐπὶ τῆς Φίντα βασιλείας διαφορὰ πρῶτον, ἀπὸ αἰτίας ἀμφισβητουμένης μὲν καὶ ταύτης, γενέσθαι δὲ οὕτω λεγομένης. ἔστιν ἐπὶ τοῖς ὅροις τῆς Μεσσηνίας ἱερὸν Ἀρτέμιδος καλουμένης Λιμνάτιδος, μετεῖχον δὲ αὐτοῦ μόνοι Δωριέων οἳ τε Μεσσήνιοι καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι. Λακεδαιμόνιοι μὲν δὴ φασιν ὡς παρθένους αὐτῶν παραγενομένης ἐς τὴν ἑορτὴν αὐτάς τε βιάσαιντο ἄνδρες τῶν Μεσσηνίων καὶ τὸν βασιλέα σφῶν ἀποκτείναιεν πειρώμενον κωλύειν, Τήλεκλον Ἀρχελάου τοῦ Ἀγησιλάου τοῦ Δορύσσου τοῦ Λαβῶτα τοῦ Ἐχεστράτου τοῦ Ἁγίδος, πρὸς τε δὴ τούτοις τὰς βιασθείσας τῶν παρθένων διεργάσασθαι λέγουσιν αὐτάς ὑπὸ αἰσχύνῃς· Μεσσήνιοι δὲ τοῖς ἐλθοῦσι σφῶν ἐς τὸ ἱερὸν πρωτεύουσιν ἐν Μεσσήνῃ κατὰ ἀξίωμα, τούτοις φασὶν ἐπιβουλεῦσαι Τήλεκλον, αἴτιον δὲ εἶναι τῆς χώρας τῆς Μεσσηνίας τὴν ἀρετὴν, ἐπιβουλεύοντα δὲ ἐπιλέξει Σπαρτιατῶν ὅπόσοι πω γένεια οὐκ εἶχον, τούτους δὲ ἐσθῆτι καὶ κόσμῳ τῷ λοιπῷ σκευάσαντα ὡς παρθένους ἀναπαυομένοις τοῖς Μεσσηνίοις ἐπεισαγαγεῖν, δόντα ἐγχειρίδια· καὶ τοὺς Μεσσηνίους ἀμυνομένους τοὺς τε ἀγενεῖους νεανίσκους καὶ αὐτὸν ἀποκτείνειν Τήλεκλον, Λακεδαιμονίους δὲ—οὐ γὰρ ἄνευ τοῦ κοινοῦ ταῦτα βουλεῦσαι σφῶν τὸν βασιλέα—συνειδότας ὡς ἄρξαιεν ἀδικίας, τοῦ φόνου σφᾶς τοῦ Τηλέκλου δίκας οὐκ ἀπαιτῆσαι. ταῦτα μὲν ἑκάτεροι λέγουσι, πειθέσθω δὲ ὡς ἔχει τις ἐς τοὺς ἐτέρους σπουδῆς.

27. IV, 23, 6-10: ἐν τοσούτῳ δὲ Ἀναξίλας παρὰ τοὺς Μεσσηνίους ἀπέστελλεν ἐς Ἰταλίαν καλῶν. ὁ δὲ Ἀναξίλας ἐτυράννει μὲν Ῥηγίου, τέταρτος δὲ ἀπόγονος ἦν Ἀλκιδαμίδου· μετόκησε δὲ Ἀλκιδαμίδας ἐκ Μεσσήνης ἐς Ῥήγιον μετὰ τὴν Ἀριστοδήμου τοῦ βασιλέως τελευτὴν καὶ Ἰθώμης τὴν ἄλωσιν. οὗτος οὖν ὁ Ἀναξίλας τοὺς Μεσσηνίους μετεπέμπετο· ἐλθοῦσί τε ἔλεγεν ὡς Ζαγκλαῖοι διάφοροι μὲν εἰσιν αὐτῷ, χώραν δὲ εὐδαίμονα καὶ πόλιν ἐν καλῷ τῆς Σικελίας ἔχουσιν, ἃ δὴ σφίσις ἐθέλειν ἔφη συγκατεργασάμενος δοῦναι. προσεμένων δὲ τὸν λόγον, οὕτως Ἀναξίλας διεβίβασεν ἐς Σικελίαν αὐτούς. Ζάγκλην δὲ τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς κατέλαβον λησταί, καὶ ἐν ἐρήμῳ τῇ γῇ τειχίσαντες ὅσον περὶ τὸν λιμένα ὀρμητηρίῳ πρὸς τὰς καταδρομὰς καὶ ἐς τοὺς ἐπίπλους ἐχρῶντο· ἡγεμόνες δὲ ἦσαν αὐτῶν Κραταιμένης Σάμιος καὶ Περιήρης ἐκ Χαλκίδος. Περιήρει δὲ ὕστερον καὶ Κραταιμένει καὶ ἄλλους ἐπαγαγέσθαι τῶν Ἑλλήνων ἔδοξεν οἰκῆτορας. τότε δὲ τοὺς Ζαγκλαίους ὃ τε Ἀναξίλας ναυσὶν ἀνταναγομένους ἐνίκησε καὶ οἱ Μεσσήνιοι μάχῃ πεζῇ· Ζαγκλαῖοι δὲ κατὰ γῆν τε ὑπὸ Μεσσηνίων καὶ ναυσὶν ἅμα ἐκ θαλάσσης ὑπὸ Ῥηγίων πολιορκούμενοι, καὶ ἀλISCOμένου σφίσις ἤδη τοῦ τείχους, ἐπὶ τε βωμοὺς θεῶν καὶ πρὸς τὰ ἱερὰ καταφεύγουσιν. Ἀναξίλας μὲν οὖν τοῖς Μεσσηνίοις παρεκελεύετο τοὺς τε ἰκετεύοντας Ζαγκλαίων ἀποκτείνειν καὶ τοὺς λοιποὺς γυναιξὶν ὁμοῦ καὶ παισὶν ἀνδραποδίσασθαι· Γόργος δὲ καὶ Μάντικλος παρητοῦντο Ἀναξίλαν μὴ σφᾶς, ὑπὸ συγγενῶν ἀνδρῶν πεπονθότας ἀνόσια, ὅμοια αὐτοὺς ἐς ἀνθρώπους Ἑλληνας ἀναγκάσαι δρᾶσαι. μετὰ δὲ τοῦτο ἤδη τοὺς Ζαγκλαίους ἀνίστασαν ἀπὸ τῶν βωμῶν καὶ ὅρκους δόντες καὶ αὐτοὶ παρ’

ἐκεῖνων λαβόντες ὥκησαν ἀμφοτέροι κοινῇ: ὄνομα δὲ τῇ πόλει μετέθεσαν Μεσσήνην ἀντὶ Ζάγκλης καλεῖσθαι. ταῦτα δὲ ἐπὶ τῆς Ὀλυμπιάδος ἐπράχθη τῆς ἐνάτης καὶ εἰκοστῆς, ἣν Χίονις Λάκων τὸ δεῦτερον ἐνίκα, Μιλτιάδου παρ' Ἀθηναίοις ἄρχοντος. Μάντικλος δὲ καὶ τὸ ἱερὸν Μεσσηνίοις τοῦ Ἡρακλέους ἐποίησε, καὶ ἔστιν ἐκτὸς τείχους ὁ θεὸς ἰδρυμένος, Ἡρακλῆς καλούμενος Μάντικλος, καθάπερ γε καὶ Ἄμμων ἐν Λιβύῃ καὶ ὁ ἐν Βαβυλῶνι Βῆλος ὁ μὲν ἀπὸ ἀνδρὸς Αἰγυπτίου Βήλου τοῦ Λιβύης ὄνομα ἔσχεν, Ἄμμων δὲ ἀπὸ τοῦ ἰδρυσαμένου ποιμένος. Μεσσηνίοις μὲν οὖν τοῖς φεύγουσιν ἐγγέγονει πέρας τῆς ἄλλης:

28. IV, 26, 3: ἐνιαυτῷ δὲ πρότερον ἢ κατορθῶσαι Θηβαίους τὰ ἐν Λεύκτροις, προεσήμεινεν ὁ δαίμων Μεσσηνίοις τὴν ἐς Πελοπόννησον κάθοδον. τοῦτο μὲν γὰρ ἐν Μεσσήνῃ τῇ πρὸς τῷ πορθμῷ τὸν ἱερέα τοῦ Ἡρακλέους λέγουσιν ὀνείρατος ἰδεῖν ὄψιν—τὸν Ἡρακλέα ἔδοξε κληθῆναι τὸν Μάντικλον ἐπὶ ξενίᾳ ἐς Ἰθώμην ὑπὸ τοῦ Διός—, τοῦτο δὲ ἐν Εὐεσπερίταις Κόμων συγγενέσθαι νεκρᾷ τῇ μητρὶ ἐδόκει, συγγενομένου δὲ αὐθὶς οἱ τὴν μητέρα ἀναβιῶναι. καὶ ὁ μὲν ἐπήλπιζεν Ἀθηναίων δυνηθέντων ναυτικῷ κάθοδον ἔσεσθαι σφισιν ἐς Ναύπακτον: τὸ δὲ ἄρα ἐδήλου τὸ ὄνειρον ἀνασώσεσθαι Μεσσήνην.

29. V, 25, 25: 2-5 : Μεσσηνίους τοὺς ἐπὶ τῷ πορθμῷ κατὰ ἔθος δὴ τι ἀρχαῖον πέμποντας ἐς Ῥήγιον χορὸν παίδων πέντε ἀριθμὸν καὶ τριάκοντα καὶ διδάσκαλόν τε ὁμοῦ τῷ χορῷ καὶ ἄνδρα αὐλητὴν ἐς ἑορτὴν τινα ἐπιχώριον Ῥηγίων, κατέλαβεν αὐτοὺς ποτε συμφορά, μηδένα ὀπίσω τῶν ἀποσταλέντων σφίσιν ἀποσωθῆναι: ἀλλὰ ἢ ναῦς ἢ ἄγουσα τοὺς παῖδας ἠφανίσθη σὺν αὐτοῖς κατὰ τοῦ βυθοῦ. ἔστι γὰρ δὴ ἡ κατὰ τοῦτον θάλασσα τὸν πορθμὸν θαλάσσης χειμεριωτάτη πάσης: οἱ τε γὰρ ἄνεμοι ταράσσουσιν αὐτὴν ἀμφοτέρωθεν τὸ κῦμα ἐπάγοντες ἐκ τοῦ Ἀδρίου καὶ ἐξ ἐτέρου πελάγους ὃ καλεῖται Τυρσηνόν, ἣν τε καὶ ἀνέμων ἀπῇ πνεύματα, ὁ δὲ καὶ τηνικαῦτα ὁ πορθμὸς κίνησιν βιαιοτάτην αὐτὸς ἐξ αὐτοῦ καὶ ἰσχυρὰς παρέχεται παλιρροίας: θηρία τε τοσαῦτα ἐς αὐτὸν τὰ ἀθροιζόμενά ἐστιν, ὥς καὶ τὸν ἀέρα τὸν ὑπὲρ τῆς θαλάσσης ταύτης ἀναπίμπλασθαι τῶν θηρίων τῆς ὀσμῆς, ὥς σωτηρίας γε ἐκ τοῦ πορθμοῦ μηδὲ ἐλπίδος τι ὑπολείπεσθαι ναυαγῷ. εἰ δὲ ἐνταῦθα συνέπεσε καὶ Ὀδυσσεὶ διαφθαρῆναι τὴν ναῦν, ἄλλως μὲν οὐκ ἂν τις πείθοιτο ἐκνήξασθαι ζῶντα ἐς τὴν Ἰταλίαν αὐτόν: τὸ δὲ ἐκ τῶν θεῶν εὐμενὲς ἐπὶ παντὶ ἐργάζεται ραστώνην. τότε δὲ ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τῶν παίδων οἱ Μεσσήνιοι πένθος ἤγον, καὶ ἄλλα τέ σφισιν ἐς τιμὴν αὐτῶν ἐξευρέθη καὶ εἰκόνας ἐς Ὀλυμπίαν ἀνέθεσαν χαλκᾶς, σὺν δὲ αὐτοῖς τὸν διδάσκαλον τοῦ χοροῦ καὶ τὸν αὐλητὴν. τὸ μὲν δὴ ἐπίγραμμα ἐδήλου τὸ ἀρχαῖον ἀναθήματα εἶναι τῶν ἐν πορθμῷ Μεσσηνίων: χρόνῳ δὲ ὕστερον Ἰππίας ὁ λεγόμενος ὑπὸ Ἑλλήνων γενέσθαι σοφὸς τὰ ἐλεγεία ἐπ' αὐτοῖς ἐποίησεν. ἔργα δὲ εἰσιν Ἥλείου Κάλλωνος αἱ εἰκόνες. ἔστι δὲ κατὰ τὴν ἄκραν ἐν Σικελίᾳ τὴν τετραμμένην ἐπὶ Λιβύης καὶ Νότου, καλουμένην δὲ Πάχυνον, Μοτύη πόλις: οἰκοῦσι δὲ Λίβυες ἐν αὐτῇ καὶ Φοίνικες. τούτοις τοῖς ἐν Μοτύῃ βαρβάροις Ἀκραγαντῖνοι καταστάντες ἐς πόλεμον καὶ λείαν τε καὶ λάφυρα ἀπ'

αὐτῶν λαβόντες ἀνέθεσαν τοὺς παῖδας ἐς Ὀλυμπίαν τοὺς χαλκοῦς, προτείνοντάς τε τὰς δεξιὰς καὶ εἰκασμένους εὐχομένοις τῷ θεῷ. κεῖνται δὲ ἐπὶ τοῦ τείχους οὗτοι τῆς Ἄλτεως: Καλάμιδος δὲ εἶναι σφᾶς ἔργα ἐγὼ τε εἵκαζον καὶ ἐς αὐτοὺς κατὰ τὰ αὐτὰ εἶχεν ὁ λόγος.

Traducció¹⁸³

25. III, 16, 7-11: El lugar llamado Limneo está consagrado a Ártemis Orthia. Dicen que la xóana es aquella que un día Orestes e Ifigenia robaron del país Táurico. Pero los lacedemonios dicen que fue traída al suyo cuando reinaba allí Orestes; y a mí me parece que su versión es mas verosímil que la de los atenienses. Pues ¿por qué razón habría dejado Ifigenia en Brauron la imagen? ¿O cómo es que cuando los atenienses se preparaban para abandonar el país, no metieron también ésta en sus naves? Sin embargo, se ha mantenido hasta hoy tan gran renombre de la diosa del país Táurico que los capadocios que viven junto al Euxino pretenden poseer la imagen, y lo pretenden también los lidios que tienen un santuario de Ártemis Anaitide. Los atenienses permitieron que los medos la llevaran como botín. Efectivamente, fue traída de Brauron a Susa, y después, habiéndola dado Seleuco a los sirios de Laodicea, la tienen todavía hoy. Cuento también con los siguientes testimonios de que la Ortia de Lacedemonia es la xóana de los bárbaros: por un lado, Astrábaco y Alópeco, hijos de Irbo, hijo de Anfístenes, hijo de Anficles, hijo de Agis, tan pronto como encontraron la imagen, se volvieron locos. Por otro lado, los espartanos de Limnas, los de Cinosura y los de Mesoa y Pitane, mientras hacían sacrificios a Ártemis, se vieron inducidos a la discordia, y como consecuencia de ella a los malquereres y asesinatos, y después de haber muerto muchos en el altar, una enfermedad aniquiló a los restantes. Por ello les fue dado el oráculo según el cual deberían llenar el altar de sangre humana. Era sacrificado aquel al que le tocara por suerte, pero Licurgo lo cambió por azotes a los efebos, y por esto está lleno el altar con sangre humana. La sacerdotisa está en pie junto a ellos sosteniendo la xóana. Por lo demás, ésta es ligera, porque es pequeña, pero si los que azotan golpean un día con miramientos a causa de la belleza o la dignidad de un efebo, entonces la xóana se vuelve pesada y ya no es fácil para la mujer llevarlo, que acusa a los que azotan y dice que está oprimida por su culpa. De este modo se ha mantenido para la imagen su complacencia en la sangre humana desde los sacrificios en el país Táurico. Y llaman a la misma no solo Ortia, sino también Ligodesma, porque fue hallada en una mata de mimbre, que al rodearla mantuvo la imagen de pie.

26. IV, 4, 1-3: En tiempos de Fintas, hijo de Sibotas, los mesenios enviaron por primera vez a Delos, en honor de Apolo, un sacrificio y un coro de hombres. El canto procesional en honor del dios se lo compuso Eumelo, y este poema es el único que en verdad se considera que es de Eumelo. También

¹⁸³ Gredos 1994.

tuvo lugar por primera vez en el reinado de Fintas una disputa con los lacedemonios. La verdadera causa es controvertida, pero según cuentan sucedió de este modo. En las fronteras de Mesenia hay un santuario de Ártemis llamada Limnátide, y en él toman parte de los dorios solamente los mesenios y los lacedemonios. Los lacedemonios dicen que unos mesenios violaron a unas muchachas suyas que fueron a la fiesta y mataron a su rey que intentó impedirlo, a Teleclo, hijo de Arquelaos, hijo de Agesilaos, hijo de Doriso, hijo de Labotas, hijo de Equéstrato, hijo de Agis, y dicen, además de esto, que las muchachas violadas se suicidaron por vergüenza. Los mesenios, por su parte, dicen que Teleclo tramó una conspiración contra los de mayor categoría en Mesene, que habían ido al santuario, y que la causa era la excelencia de la región de Mesenia, y que para su conspiración eligió a cuantos espartanos todavía no tenían barba, y que ataviando a éstos con vestidos y adornos de muchachas los introdujo entre los mesenios que descansaban, habiéndoles dado puñales; y los mesenios al defenderse dieron muerte a los jóvenes imberbes y al propio Teleclo. Los lacedemonios -pues su rey tomó esta decisión no sin el consentimiento unánime- teniendo conciencia de que habían iniciado el agravio, no les exigieron satisfacción por el asesinato de Teleclo. Esto es lo que cuentan unos y otros, pero uno puede creerlos de acuerdo con sus sentimientos hacia unos u otros.

27. IV, 23, 6-10: Entre tanto, Anaxilao envió un mensaje a los mesenios llamándolos a Italia. Anaxilao era tirano de Regio y cuarto descendiente de Alcídámidas. Éste había emigrado desde Mesenia a Regio después de la muerte del rey Aristodemo y de la toma del Itome. Pues bien, este Anaxilao mandó llamar a los mesenios. Cuando llegaron, les dijo que los de Zancle eran enemigos suyos y que tenían una región próspera y una ciudad en un sitio favorable de Sicilia, las cuales, según afirmó, quería dárselas a ellos, si le ayudaban. Aceptaron la propuesta y de esta manera Anaxilao los transportó hasta Sicilia. Zancle fue ocupada al principio por piratas y en la tierra desierta fortificaron solamente el puerto que utilizaban como base de operaciones para sus incursiones y ataques. Sus jefes eran Cratámenes de Samos y Perieres de Calcis. Más tarde, Perieres y Cratámenes decidieron traer como colonizadores a otros griegos. Entonces, a los de Zancle que habían salido a su encuentro los vencieron Anaxilao por mar y los mesenios en una batalla terrestre. Los de Zancle, sitiados en tierra por los mesenios y al mismo tiempo con naves desde el mar por los de Regio, y tomada ya su muralla, se refugiaron en los altares de los dioses y en los santuarios. Anaxilao entonces ordenó a los mesenios que mataran a los suplicantes de Zancle y que hicieran esclavos a los restantes juntamente con las mujeres y los niños. Pero Gorgo y Manticlo suplicaron a Anaxilao que a ellos que habían sufrido un trato impío de parte de sus parientes no les obligase a hacer lo mismo contra hombres griegos. Después hicieron levantar de los altares a los de Zancle y cambiando juramentos con ellos vivieron unos y otros en común, pero cambiaron el nombre de la

ciudad, llamándola Mesene en lugar de Zancle. Esto sucedió en la 29.ª olimpiada [664 a.C.] 66, en la que Quíonis el laconio venció por segunda vez, siendo arconte en Atenas Milcíades. Manticlo fundó también el santuario de Heracles entre los mesenios, y fuera de la muralla está instalado el dios llamado Heracles Manticlo, como Amón en Libia y Belo en Babilonia, que recibió el nombre por un egipcio, Belo, hijo de Libia, y Amón por el pastor que lo construyó. Así pues los mesenios exiliados alcanzaron el fin de su error.

28. IV, 26, 3: Un año antes de que los tebanos ganasen en Leuctra, el dios anunció a los mesenios su regreso al Peloponeso. Dicen que en la Mesene de junto al Estrecho el sacerdote de Heracles tuvo una visión en un sueño: le pareció que Heracles Manticlo era llamado por Zeus al Itome para ser recibido como huésped. También Comón entre los evesperitas soñó que estaba acostado con su madre muerta y que después su madre volvió a la vida. Él tenía esperanza de que regresarían a Naupacto teniendo los atenienses poder naval. Pero el sueño revelaba que recuperarían Mesene.

29. V, 25, 2-5: A los mesenios del Estrecho, que según una costumbre antigua enviaban un coro de treinta y cinco niños, un maestro con el coro y un flautista a una fiesta local de los de Regio, les sucedió un día una desgracia, a saber, que ninguno de los que enviaron regresó vivo. La nave que llevaba a los niños desapareció con ellos en el fondo del mar. En efecto, el mar en este Estrecho es el más tempestuoso de todos. Los vientos lo agitan levantando las olas por uno y otro lado desde el Adriático y desde otro mar que se llama Tirreno, e incluso si no hay soplo de vientos, el Estrecho entonces presenta un movimiento propio muy violento y fuertes corrientes. Tantos son los monstruos marinos que se reúnen en él que incluso el aire de encima del mar se llena del olor de estos monstruos y por ello no queda para un naufrago ni siquiera esperanza de salir a salvo del Estrecho. Si allí fue donde naufragó la nave de Odiseo, nadie podría creer que nadando se pudiese a salvo en Italia. Pero la benevolencia de los dioses todo lo facilita. En aquella ocasión, los mesenios llevaron luto por la pérdida de los niños, y, además de encontrar otros medios de honrarlos, ofrendaron sus estatuas de bronce en Olimpia, y con ellas al maestro del coro y al flautista. La inscripción antigua mostraba que eran ofrendas de los mesenios del Estrecho. Pero tiempo después, Hipias, al que los griegos llamaron “sabio”, compuso los versos elegíacos que están sobre ellos. Las estatuas son obra de Calón. En el promontorio de Sicilia que mira a Libia y al Sur, llamado Paquino, está la ciudad de Motie. En ella viven libios y fenicios. Contra estos bárbaros de Motie hicieron la guerra los acragantinos, y después, con botín y despojos de ellos, ofrendaron a los niños de bronce en Olimpia, con sus manos derechas extendidas en actitud de suplicantes del dios. Ellos están en la muralla del Altis. Yo he conjeturado que son obra de Cálamis de acuerdo con lo que se dice respecto a ellos.

30. *Història Natural*, III, 73-74: in paeninsula fluvius Acheron, a quo oppidani Aceruntini. Hippo, quod nunc Vibonem Valentiam appellamus, portus Herculis, Metaurus amnis, Tauroentum oppidum, portus Orestis et Medma. oppidum Scyllaeum, Crataeis fluvius, mater, ut dixere, Scyllae. dein Columnia Regia, Siculum retum ac duo adversa promunturia, ex Italia Caenus, e Sicilia Pelorum, XII stadiorum intervallo, unde Regium XCIV. inde Appennini silva Sila, promunturium Leucopetra XV p., ab ea LI Locri, cognominati a promunturio Zephyrio. absunt a Silero CCCIII. Et includitur Europae sinus primus. [...]

31. III, 91: intus autem Latinae condicionis [...] Zancaei Messeniorum in Siculo freto sunt.

32. XII, 7: Dionysius prior Siciliae tyrannus Regium in urbem transtulit eas domus suae miraculum, ubi postea factum gymnasium; nec potuisse in amplitudinem augescere [...].

Traducció¹⁸⁵

30. III, 73-74: En una península se halla el río Aqueronte del que toman el nombre los aquerontinos de la población contigua, Hipo a la que ahora llamamos Vibo Valencia, el puerto de Hércules, el río Metauro, la población de Taurento, el puerto de Orestes y Medma, la población de Escila. A continuación el río Crateis, madre, como dijeron algunos, de Escila. Después la Columna Regia, el estrecho de Sicilia y los dos cabos, enfrente uno de otro, el Ceno de la parte de Italia y el Peloro de la de Sicilia, a una distancia de doce estadios; a noventa y cuatro de allí está Regio. A continuación, el bosque Sila de los Apeninos, el cabo de Leucopetra a quince mil pasos de él, a cincuenta y un mil, con su sobrenombre, tomado del cabo Cefirio, Locros, que dista del Silero trescientos tres mil pasos. Y aquí se cierra el primer golfo de Europa. [...]

31. III, 91: En el interior poseen el derecho latino [...] los zanceos, que son mesenios, y están en el estrecho de Sicilia.

32. XII, 7: Dionisio el Viejo, el tirano de Sicilia, los hizo llevar [los plátanos] a la ciudad de Regio como realce de su palacio, donde luego se construyó un gimnasio. [...]

¹⁸⁴ Ed. Mayhoff 1892-1909.

¹⁸⁵ Gredos 1998.

PROBUS¹⁸⁶

33. *Proem. In Verg. Buc. III, 2* (ed. Thilo p.325): Nam Orestes post parricidium furens responso didicit, quod deponeret furorem ita demum, si reperta sorore Iphigenia ablueretur [fluuiio, quod septem fluminibus confunderetur]. Diu uexatus eum Tauricae Iphigeniam reperisset, uenit ad fines Rheginorum ibique inuento flumine elutus traiecit in Siciliam, et iuxta Syracusas somnio admonitus simulacrum deae, quod secum de Taurica aduexerat, templo posito consecrauit, quam appellauit Facelitim siue quod fasce lignorum tectum de Taurica simulacrum extulisset.

Traducció¹⁸⁷

33. Car Orestes, estant boig després del matricidi, va esbrinar l'oracle, que es treuria de sobre l'ira precisament així, havent trobat la germana Ifigènia, es purificaria [al riu que es barreja amb set rius]. Havent-se turmentat durant molt de temps, trobà Ifigènia a Tàuride, anà a les fronteres dels regins allà on, havent descobert el riu, un cop purificat, es desplaçà a Sicília, vora Siracusa, previngut per un somni consagrà el simulacre de la deessa que havia portat amb ell de Tàuride, havent-li construït un temple, a la que anomenà Facelitis bé perquè s'emportà el simulacre de Tàurides cobert amb un feix de llenya.

PSEUDO ESCIMNE¹⁸⁸

34. vv. 283 – 286: Μετὰ ταῦτα δ'ἄπὸ Νάξου Λεοντῖνοι πόλις, ἢ τὴν θέσιν τ'ἔχουσα Ῥηγίου πέραν, ἐπὶ τοῦ δὲ πορθμοῦ κειμένη τῆς Σικελίας, Ζάγκλη, Κατάνη, Καλλίπολις ἔσχ'ἀποικίαν.

35. vv. 311-312: Χαλκιδεῖς δὲ Ῥήγιον ἀποικίσαι δοκοῦσιν.

Traducció¹⁸⁹

34. vv. 283-286: Després d'això, des de Naxos la ciutat dels leontins, Zancle, que està situada a la a l'altra banda de Rhégion, sobre l'anomenat Estret de Sicília, Catània i Cal·lípolis en tingueren la fundació.

35. vv. 311-312: els calcidis sembla que fundaren Rhégion.

¹⁸⁶ Ed. Keil 1848.

¹⁸⁷ Traducció pròpia.

¹⁸⁸ Ed. Müller 185.

¹⁸⁹ Traducció pròpia.

SERVI¹⁹⁰

36. *Comm. In Verg. Aen.* II, 116 (ed. Thilo I p.237): Orestes [...] simulacrum sustulit absconditum fasce lignorum: unde et Facelitis dicitur, non tantum a face, cum qua pingitur, propter quod et Lucifera dicitur: et Ariciam detulit.

Traducció¹⁹¹:

36. Orestes col·locà l'estatueta amagada sota un feix de llenya (d'on també se l'anomena Facelitis, no tant pel feix amb el que estava coberta, sinó més aviat perquè també se l'anomena Lucifera) i se l'emportà a Arícia.

SILI ITÀLIC¹⁹²

37. *Punica*, XIV, 194-195:

incumbens Messena freto minimumque reuulsa
discreta Italia atque Osco memorabilis ortu:

38. XIV, 260: mille Thoentae sedes Phacelina Dianae.

Traducció¹⁹³

37. XIV, 194-195: Llega Mesina, situada junto al estrecho y apenas separada de Italia aunque diferente a ella; es una ciudad célebre por su origen osco.

38. XIV, 260: mil [hombres] llegaron desde Facelina, donde se encuentra la Diana de Toante.

SOLÍ¹⁹⁴

39. *Col·lecció de fets memorables*, II, 10: Notum est a Philoctete Petiliam constitutam, [...] Regium ab Chalcidensibus, Cauloniam et Terinam a Crotoniensibus, a Nariciis Locros, Heretum a Graecis in honorem Herae (sic enim Iunonem Graeci vocant), Ariciam ab Archiloco Siculo, unde et nomen, ut Heminae placet, tractum.

¹⁹⁰ Ed. Teubner 1881.

¹⁹¹ Traducció pròpia.

¹⁹² *Corpus Poetarum Latinorum*, Vol 2. Walter Coventry Summers. John Percival Postgate. London. Sumptibus G. Bell et Filiorum. 1905.

¹⁹³ Akal 2005.

¹⁹⁴ Ed. Mommsen 1895.

Traducció¹⁹⁵

39. Es cosa conocida que Petilia fue construida por Filoctetes, [...] Regio por los calcidios, Caulonia y Terina por los crotoniatas, Locros por los naricios, Hereto por los griegos en honor de Hera (pues así es como los griegos denominan a Juno), Aricia por Arquíloco el sículo, de donde también la ciudad tomó su nombre, según la opinión de Hemina.

TEÒCRIT

Scholia in Theocritum Vetera 1B

40. vv. 13-20: [...] ἄλλοι δὲ ἐν Τυνδαρίδι τῆς Σικελίας πρῶτον ἀχθῆναι λέγουσι τὰ βουκολικά. Ὅρεσθη γὰρ ἐκκομίζοντι <τὸ> τῆς Ἀρτέμιδος ξοάνον ἐκ Ταύρων τῆς Σκυθίας χρησμὸς ἐξέπεσεν ἐν ἐπτά ποταμοῖς ἐκ μιᾶς πηγῆς ρέουσιν ἀπολούσασθαι· ὁ δὲ πορευθεὶς εἰς Ῥήγιον τῆς Ἰταλίας τὸ ἄγος ἀπενίψατο ἐν τοῖς λεγομένοις διαχωρίοις ποταμοῖς. ἔπειτα εἰς Τυνδαρίδα τῆς Σικελίας διῆλθεν· οἱ δὲ ἐπιχώροι τὴν θεὸν ἰδίῳ ποιήμασι καθυμνήσαντες ἔθει τὴν πρώτην παρέδοσαν εὔρειν.

Traducció¹⁹⁶

40. [...] Uns altres diuen que a Tíndari de Sicília tingueren lloc les bucòliques per primera vegada. Car a Orestes, que s'emportà el *xoanon* d'Àrtemis de Tàuride d'Escítia, l'oracle eli manà purificar-se en set rius que manen d'una sola font. Ell, viatjant a Rhégion d'Itàlia, es rentà la impuresa en els rius mencionats. Depsrés marxà cap a Tíndari de Sicília; els indígenes celebrant amb cants propis a la deessa, introduïren l'ús els primers.

TEOFRAST¹⁹⁷

41. *Història de les plantes* IV, 5, 6: [...] ἐν Ῥηγίῳ γοῦν ἅς Διονύσιος πρεσβύτερος ὁ τύραννος ἐφύτευσεν ἐν τῷ παραδείσῳ, αἱ εἰσι νῦν ἐν τῷ γυμνασίῳ, φιλοτιμηθεῖσαι οὐ δεδύνηται λαβεῖν μέγεθος.

Traducció¹⁹⁸

41. De todas formas, los platanos que plantó en su jardín de Regio el tirano Dionisio el Viejo, y que están ahora en el Gimnasio, y que han sido muy estimados, no han podido alcanzar gran tamaño

¹⁹⁵ Gredos 2001.

¹⁹⁶ Traducció pròpia.

¹⁹⁷ Ed. Loeb 1916.

¹⁹⁸ Gredos, 1988.

42. Fr. 43: Τίμαιος ὁ τὰς Σικελικὰς ἱστορίας συγγεγραφὼς ἔνν' Ῥηγίῳ φησὶ τοὺς Λοκροὺς καὶ τοὺς Ῥηγίνους ὀρίζοντος Ἄλῃκος καλουμένου ποταμοῦ, τῶν τεττίγων τοὺς μὲν ἐν τῇ Λοκρικῇ αἰδεῖν, τοὺς δὲ ἐν τῇ Ῥηγίων ἀφώνους εἶναι. [...]

Traducció²⁰⁰

42. Timeu, l'escriptor de la història de Sicília, diu que a Rhégion els locris i els regins estan separats pel riu anomenat Halex i que de les cigales, les de la banda de Locri canten i en canvi les de Rhégion estan mudes. [...]

43. *Història de la Guerra del Peloponès*, III, 86, 2: οἱ γὰρ Συρακόσιοι καὶ Λεοντῖνοι ἐς πόλεμον ἀλλήλοις καθέστασαν. ξύμμαχοι δὲ τοῖς μὲν Συρακοσίοις ἦσαν πλὴν Καμαριναίων αἱ ἄλλαι Δωρίδες πόλεις, αἵπερ καὶ πρὸς τὴν τῶν Λακεδαιμονίων τὸ πρῶτον ἀρχομένου τοῦ πολέμου ξυμμαχίαν ἐτάχθησαν, οὐ μέντοι ξυνεπολέμησάν γε, τοῖς δὲ Λεοντίνοις αἱ Χαλκιδικαὶ πόλεις καὶ Καμάρινα: τῆς δὲ Ἰταλίας Λοκροὶ μὲν Συρακοσίων ἦσαν, Ῥηγῖνοι δὲ κατὰ τὸ συγγενὲς Λεοντίνων.

44. VI, 4, 5: Ζάγκλη δὲ τὴν μὲν ἀρχὴν ἀπὸ Κύμης τῆς ἐν Ὀπικίᾳ Χαλκιδικῆς πόλεως ληστῶν ἀφικομένων ὤκισθη, ὕστερον δὲ καὶ ἀπὸ Χαλκίδος καὶ τῆς ἄλλης Εὐβοίας πλῆθος ἐλθὼν ξυγκατενείμαντο τὴν γῆν: καὶ οἰκισταὶ Περιήρης καὶ Κραταιμένης ἐγένοντο αὐτῆς, ὁ μὲν ἀπὸ Κύμης, ὁ δὲ ἀπὸ Χαλκίδος. ὄνομα δὲ τὸ μὲν πρῶτον Ζάγκλη ἦν ὑπὸ τῶν Σικελῶν κληθεῖσα, ὅτι δρεπανοειδὲς τὴν ἰδέαν τὸ χωρίον ἐστί (τὸ δὲ δρέπανον οἱ Σικελοὶ ζάγκλον καλοῦσιν), ὕστερον δ' αὐτοὶ μὲν ὑπὸ Σαμίων καὶ ἄλλων Ἰόνων ἐκπίπτουσιν, οἱ Μήδους φεύγοντες προσέβαλον Σικελίᾳ,

44. VI, 4, 6: τοὺς δὲ Σαμίους Ἀναξίλας Ῥηγίων τύραννος οὐ πολλῷ ὕστερον ἐκβαλὼν καὶ τὴν πόλιν αὐτὸς ξυμμείκτων ἀνθρώπων οἰκίσας Μεσσήνην ἀπὸ τῆς ἑαυτοῦ τὸ ἀρχαῖον πατρίδος ἀντωνόμασεν.

46. VI, 44, 3: καὶ ἐνταῦθα ἤδη ἡθροίζοντο, καὶ ἔξω τῆς πόλεως, ὡς αὐτοὺς ἔσω οὐκ ἐδέχοντο, στρατόπεδόν τε κατεσκευάσαντο ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερῷ, οὗ αὐτοῖς καὶ ἀγορὰν παρεῖχον, καὶ τὰς ναῦς ἀνελκύσαντες ἡσύχασαν. καὶ πρὸς [τε] τοὺς Ῥηγίνους λόγους ἐποιήσαντο, ἀξιοῦντες Χαλκιδέας ὄντας Χαλκιδεῦσιν οὔσι Λεοντίνοις βοηθεῖν: οἱ δὲ οὐδὲ μεθ' ἑτέρων ἔφασαν ἔσεσθαι,

¹⁹⁹ *Fragmenta Historicum Graecorum* 556.

²⁰⁰ Traducció pròpia.

²⁰¹ Ed. Oxford 1942.

ἀλλ' ὅτι ἂν καὶ τοῖς ἄλλοις Ἰταλιώταις ξυνδοκῇ, τοῦτο ποιήσιν.

47. VI, 79, 2: ἐπεὶ οὐδ' οἱ Ῥηγῖνοι ὄντες Χαλκιδῆς Χαλκιδέας ὄντας Λεοντίνους ἐθέλουσι ξυγκατοικίζειν. καὶ δεινὸν εἰ ἐκεῖνοι μὲν τὸ ἔργον τοῦ καλοῦ δικαίωματος ὑποπτεύοντες ἀλόγως σωφρονοῦσιν, ὑμεῖς δ' εὐλόγῳ προφάσει τοὺς μὲν φύσει πολεμίους βούλεσθε ὠφελεῖν, τοὺς δὲ ἔτι μᾶλλον φύσει ξυγγενεῖς μετὰ τῶν ἐχθίστων διαφθεῖραι.

Traducció

43. III, 86, 2²⁰²: La razón era que los siracusanos y los leontinos habían entrado en guerra unos contra otros. Eran aliadas de los siracusanos todas las ciudades dorias a excepción de Camarina; desde el mismo comienzo de la guerra se habían alineado en la alianza lacedemonia, pero no habían llegado a intervenir en la contienda; al lado de los leontinos estaban las ciudades calcideas y Camarina; en Italia, los locros eran aliados de los siracusanos, y Regio, debido a su comunidad de raza, de los leontinos.

44. VI, 4, 5²⁰³: Zancle tuvo su origen en la llegada de unos piratas procedentes de Cumas, la ciudad calcídica situada en el territorio de los ópicos, pero más tarde llegó de Calcis y del resto de Eubea un importante número de colonos y compartieron con ellos la tierra. Los fundadores de la colonia fueron Perieres y Cratemenes, uno de Cumas y otro de Calcis. En un principio su nombre fue Zancle, un nombre dado por los sículos, debido a que la configuración del lugar recuerda la forma de una hoz (y los sículos a la hoz la llaman *zanclo*). Pero más tarde sus habitantes fueron expulsados por los samios y por otros jonios que, huyendo de los medos, arribaron a Sicilia,

45. VI, 4, 6: y Anaxilas, tirano de Regio, que poco tiempo después expulsó a su vez a los samios y el mismo realizó la refundación con una población mixta, cambió el nombre de la ciudad por el de Mesene, en recuerdo de su antigua patria.

46. VI, 44, 3: [...] hasta que llegaron a Regio, en el extremo de Italia. Allí ya se concentraron y, fuera de la ciudad, ya que no los acogieron dentro, establecieron su campamento en el santuario de Ártemis, donde los reginos incluso instalaron un mercado para ellos, y, después de sacar las naves a tierra, se tomaron un descanso. Luego, entraron en conversaciones con los reginos, pidiéndoles que, como calcideos que eran, prestaran su ayuda a los leontinos, que también eran calcideos. Pero ellos les respondieron que serían neutrales y que harían lo que decidieran en común los demás italianos.

²⁰² Gredos 1991.

²⁰³ Gredos 1992.

47. VI, 79, 2: ¡Porque ni siquiera los reginos, que son calcideos, están dispuestos a colaborar en el restablecimiento de los leontinos, que también son calcideos! Y es absurdo que mientras ellos, escépticos respecto a la realidad que se esconde detrás de esa bella justificación, se muestren sensatos contra toda lógica, vosotros estéis dispuestos a ayudar, con un pretexto de una lógica especiosa, a quienes son vuestros enemigos naturales, y a destruir a quienes con unos lazos más naturales son vuestros hermanos de raza, colaborando con sus enemigos más odiados.

TZETZES²⁰⁴

48. *Escolis a Licòfron*, 45: [...] Ἀγρίαν κύνα] τὴν Σκύλλαν λέγει. Φασὶ δὲ, θυγατέρα Φόρκυος θηριομυγῇ κατεσθίουσάν τινας τῶν παραπλεόντων τὸ Σικελικὸν πέλαγος. Καὶ δὴ καὶ Ἡρακλῆς τὰς Γηρυονεῖους βοῦς ἐλάννων ἐξ Ἐρυθείας, ὡς ἐγένετο κατὰ τὸν πορθμὸν τὸν μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Σικελίας, ἀρπάσασα τινὰς τῶν ταύρων ἢ ῥηθεῖσα Σκύλλα καὶ ἀνελοῦσα, καὶ αὐτὴν ἰφ' Ἡρακλέος ἀναιρεῖται. Ὑστερον δὲ καὶ πάλιν ὁ ταύτης πατὴρ Φόρκυς καύσας καὶ ἀφεψήσας λαμπάσιν ἐξωοποίησεν. Ἦν δὲ ἡ Σκύλλα, ὥς φασι, πρῶτον γυνὴ εὐπρεπής; Ποσειδῶνι δὲ συνοῦσα Ἀμφιτρίτης ζηλοτυπησάσης καὶ φάρμακα ἐμβαλοῦσης τῇ πηγῇ, ἐφ' ἣ εἰώθει λούεσθαι, ἀπεθριώθη. Ταῦτα μὲν οὖν τὰ μυθώδη· τὸ δ' ἀληθὲς οὕτως ἔχει. Ἡ Σκύλλα περὶ τὸ Ῥήγιον τῆς Σικελίας ἐστὶν ἀκρωτήριον ἐξέχον εἰς θάλασσαν, οὗ κάτωθεν πέτραι πολλαὶ καὶ μεγάλαι ἔχουσιν κοίλους τόπους καὶ σπήλαια, ἐν οἷς καταμένουσι θηρία θαλάσσια· τῶν δὲ πλοίων ἐν ταῖς πέτραις ἀκοντιζομένων ἐκ τοῦ τῆς Χαρυβδεως ὕδατος καὶ συγκλωμένων τοὺς ἄνδρας ἐσθίουσιν. Ἡ δὲ Χάρυβδις καὶ ἡ Σκύλλα πλησίον εἰσὶν· ἡ μὲν Χάρυβδις περὶ Μεσσηνὴν ἐστίν, ἡ δὲ Σκύλλα περὶ τὸ Ῥήγιον, ὡς ἔφην. Τὸ δὲ Ῥήγιον Ἰόκαστος ἔκτισεν ὁ Αἰόλου, ὥς φησι Καλλιμάχος:

Ῥήγιον ἄστρῳ λιπὼν Ἰοκάστου Αἰολίδαο

Ἡρακλῆς οὖν σοφὸς ὢν καὶ στρατηγικὸς, ὡς παραπλέων τοὺς τόπους τούτους μετὰ τῶν Γηρύονου βοῶν ἀπώλεσεν αὐτόθι τινὰς ἐξ αὐτῶν· ἀνακαθαίρει τὸν τόπον τισὶ μηχαναῖς. Ὅθεν καὶ ἐμυθεόσαντο τὴν Σκύλλαν αὐτὸν ἀνελεῖν. Φόρκυς δὲ, ὁ ταύτης πατὴρ ἦτοι ἡ θάλασσα, (ἡ γὰρ θάλασσα δυσχερῇ ταύτην ἐποίει) λαμπάσι πάλιν αὐτὴν ἀνεζώωσεν, ἥγουν ἡλίου κινήσει καὶ χρόνοις πάλιν τὴν ὑφ' Ἡρακλέος ἀνακάθαρσιν καὶ τὸ μηχανήμα ἢ θάλασσα χέασα μετέστρεψε ταύτην εἰς τὴν ἀρχαίαν δυσχέρειαν.

Traducció²⁰⁵

48. [...] Es diu que Escil·la era una *cusa salvatge*. Diuen que la filla de Forcis era mig fera, devorant alguns dels que naveguen el mar sicilià, A més, Heracles, havent agafat els bous de Gerió

²⁰⁴ Ed. Müller 1811.

²⁰⁵ Traducció pròpia.

des d'*Eritia*, que esdevingué front a l'estret que hi ha entre Itàlia i Sicília, l'anomenada Escil·la, havent robat alguns dels bous i enduguen-se'ls, també ella fou morta per Heracles. Però l'endemà el pare d'aquesta, Forcis, encenent i purificant amb torxes la va reviure. Era Escil·la, com diuen, primer una dona de bella aparença; Amfitrite, que estava casada amb Posidó, estant-ne gelosa i llançant drogues a la font en la que acostumava a rentar-se, la transformà en una fera. Aquestes coses, en efecte, són mites; la veritat és així. Escil·la és un promontori als voltants de Rhégion que sobresurt del mar de Sicília, sota el qual grans i nombroses roques tenen cavitats i cavernes en les que romanen els monstres marins. En llançar-se els vaixells contra les pedres i esmicolar-se, es mengen els homes. Caribdis i Escil·la són veïnes. Caribdis està a prop de Messina i Escil·la de Rhégion, com he dit. Iocast, el fill d'Eol, fundà Rhégion, com diu Cal·límac:

Deixant enrere la ciutat de Rhégion, d'Iocast el [fill] d'Eol

Heracles, essent en efecte intel·ligent i hàbil estratègia, com que navegava a prop d'aquests llocs amb els bous de Gerió, matà alguns dels monstres just allà. Purifica el lloc amb aquestes tècniques; Fet pel qual també es contava que ell matà a Escil·la. Forcis, el pare d'aquesta, que és el mar (car el mar la va fer salvatge) amb torxes de nou la tornà a la vida, és a dir, que amb els moviments del sol i amb els anys, havent altre cop el mar dispersat completament la purificació i l'enginy d'Hèracles, va tornar aquesta a l'antic salvatgisme.

VARRO²⁰⁶

49. *Antiquitates Rerum Humanarum* p.110 Mirsch: 45. Probus, *ad Verg. buc.* VI, 31: Huius ... fluminis apud quod purgatus est Orestes Varro meminit Humanarum X sic: iuxta Rhegium fluvii sunt continui septem Latapadon, Migodes, Eugyon, Stacteros, Polme, Meleissa, Argeades. In his a matris nece dicitur purgatus Orestes, ibique diu fuisseensem, et ab eo aedificatum Apollinis templum, cuius loco Rheginos, cum Delphos proficiscerentur, re divina facta, lauream decerpere solitos, quam ferrent secum.

Traducció²⁰⁷

49. D'aquest riu en el qual Orestes es purificà Varró es recorda així en el desè llibre d'[*Antiguitats de les*] *coses humanes*: “al costat de Rhegium hi ha set rius seguits: *Latapedon, Migodes, Eugyon, Stacteros, Polme, Meleissa, Argeades*. En aquests es diu que Orestes es purificà del matricidi; allà durant molt de temps hi hagué l'espasa, i per ell s'erigí el temple d'Apol·lo, el lloc del que els regins,

²⁰⁶ Ed. Mirsch 1882.

²⁰⁷ Traducció pròpia.

quan van a Delfos, després de fer l'acció ritual, solen agafar llorer que s'emporten amb ells.

VIBI SEQÜESTRE²⁰⁸

50. *De fluminibus*. p.16 Oberl.: Phacelinus Siciliae iuxta Peloridem, confinis templo Dianae.

Traducció²⁰⁹

50. El *Phacelinus* de Sicília està al costat del Peloro, contigu al temple de Diana.

²⁰⁸ Ed. Oberlin 1778

²⁰⁹ Traducció pròpia.

6. BIBLIOGRAFIA

ANDRONICO 1991 = Andronico, E.: *Il sito archeologico di Pellaro (fraz. di Reggio Calabria)* a <<Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age vol. 103, n° 2>>. École Française de Rome, Roma: 1991.

ANDRONICO 2002 = Andronico, E.: *Topografia archeologica di Reggio Calabria* a <<Messina e Reggio nell'antichità: storia, società, cultura>> Gentili, B. i Pinzone, A. (eds.). Atti del Convegno della S.I.S.A.C., Soveria Mannelli: 2002.

ANTONELLI 1996 = Antonelli, L.: *La falce di Crono: considerazioni sulla prima fondazione di Zancle* a <<Kokalos 1996 42>>. 1996.

BACCI 2000 = Bacci, G.M.: *Topografia archeologica di Zancle-Messana* a <<Nel cuore del Mediterraneo antico: Reggio, Messina e le colonie calcidesi dell'area dello Stretto>>. Gras, M. (ed.) Meridiana libri, cop. 2000.

BACCI *et alii* 2012 = Bacci, G.M., Tigano, G., Ravesi, M. i Zavettieri, G.: *L'area sacra dell'isolato Z a Messina e la ktisis di Zancle* a <<Alle origini della Magna Grecia: mobilità, migrazioni, fondazioni: atti del cinquantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1-4 ottobre 2010>>. Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, Tarent: 2012.

BRITTO 2002 = Britto, I.: *Testimonianze epigrafiche di Messina romana. Iscrizione in onore di Asklepio e di Hygeia* a <<Messina e Reggio nell'antichità. Storia, società, cultura. Atti del convegno della S.I.S.A.C., Messina - Reggio Calabria, 24 - 26 maggio 1999>>. Dipartimento di scienze dell'antichità dell'Università di Messina, Messina: 2002.

CAMASSA 1986 = Camassa, G.: *I culti dell'area dello stretto* a <<ACT XXVI>>. 1986.

CAMASSA 2000 = Camassa, G.: *Per una storia dei culti nell'area dello Stretto* a <<Nel cuore del Mediterraneo antico: Reggio, Messina e le colonie calcidesi dell'area dello Stretto>>. Gras, M. (ed.) Meridiana libri, cop. 2000.

CARANDO 2000 = Carando, E.: *Topografia di Rhegion* a <<Nel cuore del Mediterraneo antico: Reggio, Messina e le colonie calcidesi dell'area dello Stretto>>. Gras, M. (ed.) Meridiana libri,

cop. 2000.

CORDANO 1974 = Cordano, F.: *Il culto di Artemis a Regium a* <<PP, XXIX>>. 1974.

CORDIANO 1997 = Cordiano, G.: *L'espansione territoriale di una polis in ambito coloniale: aspetti e problematiche generali alla luce del caso di Rhégion a* <<AFSL, XVIII>>. 1997.

CORDIANO 2000 = Cordiano, G.: *Per una carta archeologica della zona confinaria tra Rhégion e Lokroi Epizephyrioi a* <<AFLS 2000 21 : 19-31>>. 2000.

CORDIANO 2014 = Cordiano, G.: *Tra Rhegion e Lokroi Epizephyrioi. Le ricerche topografico-archeologiche dell'Ateneo senese nell'ultimo quindicennio in una antica area confinaria della Magna Grecia (dalla protostoria agli albori dell'età romana) a* <<Tra Rhegion e Lokroi Epizephyrioi : un quindicennio di ricerche topografico-archeologiche tra Palizzi e Capo Bruzzano : atti del seminario di studi (Bova Marina, 24 settembre 2011) >>. Edizioni ETS, Pisa: 2014.

COSTABILE 1979 = Costabile, F.: *Il culto di Apollo quale testimonianza della tradizione corale e religiosa di Reggio e Messina a* <<Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité 91/2>>. École française de Rome, Roma: 1979.

COSTAMAGNA 2000 = Costamagna, L.: *Tra Rhégion e Lokroi Epizephyrioi : nuovi dati archeologici sul confine ionico a* <<AFLS 2000 21 : 1-17>> .

DOUGHERTY 1993 = Dougherty, C.: *The poetics of colonization. From city to text in archaic Greece*. Oxford University Press, Nova York: 1993.

FISCHER-HANSEN 2009 = Fischer-Hansen, T.: *Artemis in Sicily and south Italy: a picture of diversity. From Artemis to Diana*. University of Copenhagen, Museum Tusculaneum Press, Copenhagen: 2009.

GHINATTI 1974 = Ghinatti, F.: *Riti e feste della Magna Grecia a* <<Critica Storica, XI>>. 1974.

GIANGIULIO 2012 = Giangiulio, M.: *Le origini coloniali tra memoria e tradizione a* <<Alle origini della Magna Grecia: mobilità, migrazioni, fondazioni: atti del cinquantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1-4 ottobre 2010>>. Istituto per la storia e l'archeologia della

Magna Grecia, Tarent: 2012.

GRAHAM 1964 = Graham, A.J.: *Colony and mother city in Ancient Greece*. Manchester University Press, Manchester: 1964.

GRAS 2002 = Gras, M.: *L'urbanisme de Zancle* a <<Messina e Reggio nell'antichità. Storia, società, cultura. Atti del convegno della S.I.S.A.C., Messina - Reggio Calabria, 24 - 26 maggio 1999>>. Dipartimento di scienze dell'antichità dell'Università di Messina, Messina: 2002.

GUZZO 1987 = Guzzo, P.G.: *L'archeologia delle colonie arcaiche* a <<Storia della Calabria>>. Cingare, G.; Setti, S. (eds.). Gangemi, Reggio Calabria: 1987.

LATTANZI 2002 = Lattanzi, E.: *Spunti di archeologia reggina* a <<Messina e Reggio nell'antichità. Storia, società, cultura. Atti del convegno della S.I.S.A.C., Messina - Reggio Calabria, 24 - 26 maggio 1999>>. Dipartimento di scienze dell'antichità dell'Università di Messina, Messina: 2002.

LOMBARDO 1972 = Lombardo, M.: *Le concezioni degli antichi sul ruolo degli oracoli nella colonizzazione greca* a <<Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia, III, vol. 2, n° 1>>. Scuola Normale Superiore di Pisa, Pisa: 1972.

MALKIN 1998 = Malkin, I.: *The returns of Odysseus: colonization and ethnicity*. University of California Press, Berkeley: 1998.

MANGANARO 1996 = Manganaro, G.: *Asklepios e Hygieia "divinità salvatrici e protettrici della città" a Messina* a <<Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 113>>. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn: 1996.

MONTEPAONE 1984 = Montepaone, C.: *A proposito di Artemis Phakelitis [honoreé a Rhégion]. Preliminari allo studio della tradizione e realtà culturale* a <<Recherches sur les cultes grecs et l'Occident, II>>. Nàpols: 1984.

POLIGNAC 1996 = Polignac, F. De: *La naissance de la cité grecque. Cultes, espace et société, VIII-VII siècles*. Éditions La Découverte, Paris: 1996.

PRESTIANNI 2002 = Prestianni, A.M.: *Il Peloro nell'antichità. Miti, scienze, storia* a <<Messina e

Reggio nell'antichità. Storia, società, cultura. Atti del convegno della S.I.S.A.C., Messina - Reggio Calabria, 24 - 26 maggio 1999>>. Dipartimento di scienze dell'antichità dell'Università di Messina, Messina: 2002.

SCIBONA 1992 = Scibona, G.: *Storia della ricerca archeologica a <<Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle isole tirreniche, s.v. Messina>>. Nenci, G., Vallet, G. (eds.). Scuola Normale Superiore, Pisa; Ecole française de Rome, Roma: 1992.*

SJÖQVIST 1973 = Sjöqvist, E.: *Sicily and the Greeks. Studies in Interrelationship between the Indigenous Populations and the Greek Colonists*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, Michigan: 1973.

VALLET 1958 = Vallet, G.: *Rhégion et Zancle. Histoire, commerce et civilisation des cités chalcidiennes du détroit de Messine*. E. de Boccard, Paris: 1958.

VALLET 1981 = Vallet, G.: *Rhégion et Zancle vingt ans après a <<Il commercio greco nel Tirreno in età arcaica. Atti del Seminario in memoria di M. Napoli, Salerno, 1977>> Salerno, 1981.*

VERONESE 2006 = Veronese, F.: *Lo spazio e la dimensione del sacro. Santuari greci e territorio nella Sicilia arcaica*. Esedra Editrice, Padova: 2006.